

Solveig Øvergaard Aas

«Kjerringøy handelssted i et kjønnsperspektiv»

En studie av Anna Elisabeth Ellingsens liv og virke ca. 1820-1879.

Masteroppgave i historie
Trondheim, mai 2016

Solveig Øvergaard Aas

«Kjerringøy handelssted i et kjønnsperspektiv»

En studie av Anna Elisabeth Ellingsens liv og virke ca. 1820-1879.

Veileder: Ida Bull

Masteroppgave i historie

Institutt for historiske studier

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU)

Trondheim, våren 2016

Omslagsbilde: portrett av Anna Elisabeth Ellingsen,
tilhørende Nordlandsmuseet.

Forord

Det er snart to år siden jeg flyttet fra Tromsø til Trondheim for å begynne på masterutdanningen i historie og jeg må si at mine forventninger til både byen og studieprogrammet langt på vei har blitt innfridd. Det har vært to fine og innholdsrike år, der jeg har hatt mulighet til å opparbeide meg kompetanse innenfor det historiske fagfeltet.

Arbeidet med masteroppgaven har vært både utfordrende og interessant. Jeg vil først og fremst takke veilederen min, Ida Bull, for de grundige og inspirerende tilbakemeldingene jeg har fått på veien mot det ferdige produktet. Jeg vil også takke min biveileder, Eirinn Larsen, for verdifulle kommentarer. Jeg har lært utrolig mye av tilbakemeldingene deres!

Når oppgaveskrivingen har bydd på utfordringer har jeg heldigvis fått god støtte fra mine medstudenter på lesesal 6381. Tusen takk Oda, Astrid, Kaja, Frida, Anders, Maria, Siri, Tor Henning og Ole-Jacob for at dere har motivert meg underveis og bidratt til å gjøre skriveprosessen enklere. Takket være dere har jeg gledet meg til å dra på lesesalen hver dag! Takk for alle de gode samtalene og diskusjonene vi har hatt – både de seriøse og de useriøse. Det er vemodig at vi ikke skal samles på lesesalen igjen til høsten.

Til slutt vil jeg takke mamma, Wenche Øvergaard, for god støtte underveis i arbeidet. Du har hjulpet meg med å holde motet oppe hele veien. Takk til pappa, Steinar Aas, for gode tips og tilbakemeldinger og for at du ga meg ideen om å skrive om et tema som aldri slutter å fascinere meg. Jeg hadde ikke klart dette uten dere!

Solveig Øvergaard Aas

Trondheim, mai 2016

Innholdsfortegnelse

Kapittel 1: Innledning	1
Tema	1
Problemstilling og avgrensning	1
Teori og metode	4
Litteratur	7
Navn som brukes i oppgaven.....	9
Kildegrunnlag og utfordringer	9
<i>Arkiv</i>	10
<i>Folketellinger</i>	12
<i>Myter, vandrehistorier og minnemateriale</i>	13
Oppgavens struktur	14
Kapittel 2: Privilegier, nye rettigheter og spenninger mellom norm og virkelighet	17
Tidligere forskning på Kjerringøy	17
Historiografiske vurderinger av Anna Elisabeths rolle i forretningsdriften	21
Paternalisme i nordnorske kystsamfunn	23
Kvinnens plass innenfor forretningsdriften	25
<i>Kompletterende kjønnsarbeidsdeling i de trondhjemske handelshusene</i>	26
<i>Kryssende ansvars- og arbeidsoppgaver i de trondhjemske handelshusene</i>	27
Kvinnens handels- og næringsdrift i overgangen mellom 1700- og 1800-tallet	28
Konsekvensene av håndverks- og handelsloven for kvinnens næringsdrift.....	32
Kjønnsidealene og kvinnerealiteter	34
Spenninger mellom norm og virkelighet i Salten på 1800- tallet	35
Konklusjon	37
Kapittel 3: Hustru og stedfortreder 1822-1849	39
Anna Elisabeths familie	39
Anna Elisabeths utdanningsbakgrunn.....	41
Ekteskapsinngåelsen med Jens Nicolai Ellingsen.....	41
Arven etter Sverdrup.....	42
Manglende arving – en forbannelse.....	43
Arbeidsfordeling mellom ektemann og kone.....	44
Handelsmannens stedfortreder.....	46
Jens Nicolais patriarkalske maktposisjon	50
Anna Elisabeths reiser.....	52
Zahl som Jens Nicolai Ellingsens handelsbetjent	54
Konklusjon	56
Kapittel 4: Handelsbedriftens nye juridiske leder 1849-1857.....	57
«Dødsfald»	57
Videreføringen av handelsstedet etter 1849.....	58
«Jens N. Ellingsens Enke».....	62
Enkemadams myndighet –matriarkalske strukturer på Kjerringøy?.....	65
Et spørsmål om kjønn: arbeidsfordelingen mellom eier og handelsbetjent.....	70
Fordeler knyttet til kjønn og posisjon	75
Handelsreiser – kjønnsbaserte begrensninger?	76

Ansvarsfordelingen mellom Anna Elisabeth og Zahl i juridiske spørsmål	78
Konklusjon.....	80
Kapittel 5: Ekteskapet med K. Zahl 1857-1879	83
Anna Elisabeths tradisjonelle ansvars- og arbeidsoppgaver	84
Arbeidsfordelingen på handelsstedet – spenninger mellom norm og virkelighet?	84
Mot et større skille mellom manns- og kvinnearbeid	86
Ekteskap – nødvendig for handelsstedets framtid?.....	88
Intensjonene for og konsekvensene av ekteskapsinngåelsen.....	88
«Madame Ellingsen»	92
«Velkommen til mig!».....	94
Anna Elisabeths dødsfall.....	96
Videreføringen av handelsstedet etter 1900.....	99
«Den nye kvinnen»	101
Konklusjon.....	103
Kapittel 6: Konklusjon	105
Kilder og litteratur.....	i
Utrykte kilder	i
Nordlandsmuseet arkiv nr. 15 – Kjerringøyarkivet	i
Materiale fra Nordlandsmuseet.....	ii
Statsarkivet i Trondheim.....	ii
Digitalarkivet	iii
Folketellinger	iv
Annet.....	iv
Trykte kilder.....	iv
Litteratur	iv
Nettressurser	viii

Kapittel 1: Innledning

Tema

Anna Elisabeth Sverdrup (1801-1879) ble født på Hundholmen, i det som er dagens Bodø, 4. januar 1801. Hun var eldste datter av Bolette Catharina Winstrup Jensdatter Dreyer (ca. 1777-1850) og Christen Sverdrup (1771-1829). Faren var gjestgiver og jekteskipper, og da han overtok Kjerringøy handelssted i 1803 flyttet familien dit. Anna Elisabeth vokste opp på handelsstedet, og som den eldste av fire søstre var det hun som skulle føre handelsbedriften videre i mangel på mannlige arvinger. I 1822 giftet hun seg med jekteskipperen Jens Nicolai Ellingsen (1796-1849) som var fra Skagstad i Steigen. Ekteparet oppholdt seg en periode på Skagstad og deretter på Støtt i Meløy, men i 1836 overtok de Kjerringøy handelssted etter Anna Elisabeths foreldre. Partene var gift fram til Jens Nicolai døde i 1849. Dette innledet Anna Elisabeths enkeperiode fra 1849-1857, der hun overtok ektemannens juridiske rettigheter og ble bedriftens overhode. I samarbeid med sin handelsbetjent Erasmus Benedicter Kjerschow Zahl (1826-1900) drev hun handelsstedet som enke i nesten åtte år før hun i 1857 giftet seg med den 25 år yngre betjenten. Ekteskapsinngåelsen førte til at Zahl ble bedriftens formelle leder og eier. Anna Elisabeth og Zahl var gift i 22 år. Ekteskapet fikk imidlertid en dramatisk avslutning i 1879, da Anna Elisabeth døde etter et fall i trappen i hovedbygningen på handelsstedet. Zahl drev stedet videre fram til sin død i 1900. Anna Elisabeth var uten tvil handelsstedets bindeledd tilbake i tid, så vel som framover til de nye eierne. Siden hun ikke fikk noen egne barn som levde opp, ble Anna Elisabeth Gotaas (1865-1936) og Gerhard Kristiansen (1868-1937) satt i stand til å videreføre stedet. Begge hadde en tilknytning til Kjerringøy. Anna Elisabeth Gotaas var gammeltantebarnet til Anna Elisabeth Ellingsen og Gerhard Kristiansen var mest sannsynlig fostersønn på handelsstedet, og hadde dessuten arbeidet som handelsbetjent der.

Problemstilling og avgrensning

I historieskriving om Kjerringøy har søkelyset vært rettet mot framstående handelsmenn og innvirkningen de hadde på handelsstedets framgang. Som vi skal se i neste kapittel er det ingen tvil om at Christen Sverdrup, Jens Nicolai Ellingsen og Kjerschow Zahl var ansvarlige for å gjøre Kjerringøy til et økonomisk midtpunkt i Nord-Norge. Jeg ønsker imidlertid å stille spørsmål ved hvorfor ingen har studert Anna Elisabeths rolle i forretningsdriften når det finnes tilstrekkelig med kildemateriale. Særlig enkeperioden er ubelyst. Dette er svært uheldig, da det

knytter seg mange interessante problemstillinger til Anna Elisabeths posisjon og funksjon som handelsmadame. Det faktum at det kun er menn som har skrevet om hennes og handelsstedets historie tidligere, kan ha vært avgjørende for hvor fokuset i forskningen har befunnet seg. I min studie vil jeg forsøke å ta et oppgjør med dette og dermed åpne for nye perspektiver og innfallsvinkler. Dette innebærer at jeg hovedsakelig vil fokusere på Anna Elisabeth. Jeg vil også rette søkelyset mot andre sentrale kvinner som hadde en relasjon til handelsstedet. Både Anna Elisabeths mor, Bolette Catharina, og Anna Elisabeths gammeltantebarn, Anna Elisabeth Gotaas, vil stå i fokus. For å finne informasjon om Anna Elisabeth og kvinnene rundt henne er det imidlertid nødvendig å studere sentrale menn og kildematerialet de har etterlatt seg. Dette er noe jeg vil komme tilbake til.

Den overordnede problemstillingen i denne oppgaven lyder som følger: «Anna Elisabeth Ellingsens liv som hustru, enke og handelsmadame. Hvilke rammer opererte hun innenfor som kvinne i en maktposisjon i det nordnorske kystsamfunnet på 1800-tallet?» Det er livsløpet til Anna Elisabeth som står i fokus. Hovedmålet med oppgaven er å kartlegge hennes rolle i forretningsdriften på Kjerringøy handelssted. Her har jeg vært interessert i å studere likhetene og kontrastene mellom Anna Elisabeths posisjon som enke og som gift kvinne. Hovedfunnene mine knytter seg imidlertid til enkeperioden. Da Anna Elisabeth ble enke i 1849 rykket hun opp i ektemannens posisjon og dette gjorde det mulig for henne å spille en større rolle i den offentlige sfæren.¹ Ble hennes rolle som lokal maktfigur ytterligere forsterket da hun trådte inn i ektemannens sted og kommer hennes rettslige handleevne tydeligere til syne i kildematerialet i denne perioden? Her vil jeg forsøke å identifisere hvor stort handlingsrom hun hadde som enke og i hvor stor grad dette kontrasterte med hennes rolle som gift kvinne.

Forholdet mellom norm og virkelighet vil stå sentralt i denne oppgaven. Det er en kjent sak i kvinneforskning at disse variablene ikke alltid samstemmer. I sin doktoravhandling *Kvinnens rettslige handleevne på 1600- og 1700-tallet, med linjer fram til gifte kvinners myndighet i 1888* (2002), skriver historiker Hilde Sandvik at skikk og bruk for de to kjønn hører til de tidligste

¹ Bull, Ida, «Enkers levebrød i et førindustrielt bysamfunn», historisk tidsskrift nr. 3, 1986: 318-319. Sandvik, Hilde, *Kvinnens rettslige handleevne på 1600- og 1700-tallet, med linjer fram til gifte kvinners myndighet i 1888*, doktoravhandling i historie. Universitetet i Oslo 2002: 217: gifte kvinner kunne fortsette forretningsdriften i enkestand, men de forble umyndige i ekteskapet fram til 1888 og kunne derfor ikke drive forretningsdrift i eget navn.

normene vi lærer og kan være typeeksempel på «internaliserte normer».² Selv om disse normene er internalisert betyr ikke dette at de er dekkende handlingsdirektiv for alle livssituasjoner eller entydige. Hun hevder for eksempel at normer knyttet til at en kvinne skulle være mannen underdanig står i konflikt med normen om at moren skulle skaffe brød til barna, dersom mannen sviktet. Sandvik poengterer at både juridiske og religiøse normer åpner for tvil og valg, vurderinger og argumentasjon. Når man studerer kvinner som aktører finnes det moment av spenning og uforutsigbarhet som ikke kan deduseres fra en entydig norm. Å legge vekt på kvinner som aktører er å legge vekt på praksis.³

I tillegg til å kartlegge Anna Elisabeths forretningsdrift i enkeperioden vil jeg undersøke nærmere i hvilken grad hun var involvert i forretningsdriften i sitt første og andre ekteskap. Forholdt hun seg kun til den private og feminine sfæren og arbeidsoppgavene som inngikk der, eller utførte hun også enkelte maskuline arbeidsoppgaver? Vi skal se nærmere på skillet mellom de to sfærene seinere i dette kapittelet. Anna Elisabeths to ektemenn var ofte fraværende over lengre perioder, som følge av forretningsreiser. Her vil jeg gå nærmere inn på den spesielle arbeidsfordelingen mellom kjønnene i de nordnorske kystsamfunnene i perioden, der kvinner ofte måtte gjøre mannsarbeid, og sette det i relasjon til Anna Elisabeths to ekteskap. Det er imidlertid viktig å påpeke at det var store sosiale og økonomiske forskjeller mellom fiskerbondefamilien og familien i et handelshus. Man kan derfor stille spørsmål ved om den spesielle arbeidsfordelingen i de lavere lag av samfunnet var gjeldende også for ekteparet i handelshuset.

Et gjennomgående tema i denne oppgaven vil være strategiske forbindelser mellom handelsdynastiene i Nord-Norge. Disse forbindelsene ble gjerne dannet gjennom ekteskap. Hvilke strategier lå bak slike ekteskapsinngåelser, og hvilke følger fikk dette for ettertiden? Her vil jeg behandle Anna Elisabeths ekteskap med Jens Nicolai og seinere Zahl. Det vil i tillegg være relevant å belyse strategiene bak videreføringen av handelsstedet etter 1900.

² Sandvik 2002: 21. URL 27: artikkel på Store medisinske leksikon som definerer begrepet «internalisering»: internaliserte normer er normer man sosialiseres så sterkt inn i at de oppleves som naturlige å følge. Kulturelle verdier, holdninger og innstillinger fra omverdenen tas opp i egen personlighet og gjøres til deler av ens eget jeg.

³ Sandvik 2002: 21-22.

Teori og metode

Det er ingen tvil om at menn har stått i fokus i tradisjonell historieskriving. I sin bok *Feminisme og historieskriving* (2003) poengterer historikeren Gro Hagemann at kvinner har rett til en fortid, og at det er takket være kvinnehistorien at de er i ferd med å få det. Hun mener synliggjøring av skjulte forhold er nødvendig for å komplettere bildet av fortidens samfunn.⁴ I denne oppgaven vil jeg studere Kjerringøy handelssted i et kjønnsperspektiv. Bruken av kjønn som analysekategori blir gjerne forbundet med den amerikanske historikeren Joan W. Scott og hennes artikkel *Gender: A Useful Category of Historical Analysis* (1986). Scott innleder artikkelen med å diskutere eksisterende teoretiske tilnæringer til kjønn. Hun gir deretter en egen definisjon av kjønn i to deler. I følge Scott baserer sosialt kjønn seg på det som blir oppfattet som biologiske forskjeller mellom kjønnene, men er også en måte å tydeliggjøre maktforskjeller på. I den andre delen av definisjonen fremmer hun viktigheten av kjønn i alle områder av historieskrivingen og argumenterer for at kjønnshistorie bør fokusere på den sosiale og politiske konstruksjoner av sosialt kjønn.⁵

Det er liten tvil om at bruken av kjønn som analysekategori kan resultere i ny kunnskap om fortiden og en annerledes forståelse av hvordan samfunnet fungerer. Historieskriving om de nordlandske handelsstedene har tradisjonelt sett vært et mannsdominert felt. Ved å studere en kvinne i en maktposisjon i det nordnorske kystsamfunnet på 1800-tallet kan man bryte med tidligere forestillinger om at det utelukkende var menn som befant seg i patriarkalske maktposisjoner. I boka *Med kjønnsperspektiv på norsk historie* (2005) skriver forfatterne Ida Blom, Sølvi Sogner, Gro Hagemann, Kari Melby, Hilde Sandvik og Ingvild Øye at diskusjoner omkring bruken av kjønn som en sentral analytisk kategori berører grunnleggende spørsmål. De tar for eksempel opp problemer knyttet til anvendelse av fysiologiske kriterier for sosial differensiering.⁶

Skillet mellom den offentlige og den private sfæren har i så måte vært en aktuell analysemodell i kvinneforskning og jeg har arbeidet ut fra denne modellen i min studie. De allerede eksisterende skillelinjene mellom maskuline og feminine kompetanser, funksjoner og roller,

⁴ Hagemann, Gro, *Feminisme og historieskriving – inntrykk av en reise*. Oslo 2003: 49.

⁵ Scott, Joan W. «Gender: A Useful Category of Historical Analysis», *The American Historical Review*. Vol 91, No. 5. University of Chicago Press Journals 1986: 1053-1075. Hagemann 2003: 59: på norsk oversetter man de engelske termene «sex» til biologisk kjønn og «gender» til sosialt kjønn.

⁶ Blom, Ida, Sogner, Sølvi (red.) Hagemann, Gro, Melby, Kari, Sandvik, Hilde og Øye, Ingvild, *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*. Oslo 2005: 11.17.

ble ytterligere forsterket i de vesteuropeiske samfunnene i andre halvdel av 1800-tallet. Det nye borgerlige idealet innebar en forestilling om at kvinner ikke skulle spille noen aktiv offentlig rolle, men at de primært skulle ivareta hjemmet og privatsfæren. Offentligheten ble ansett som en maskulin sfære. Spesielt gifte kvinner ble knyttet til privatsfæren, mens enker, ugifte, separerte og skilte kvinner i økende grad ble egne rettssubjekter i mangel på forsørgende menn. I Norge var gifte kvinner umyndige helt fram til 1888. Enkene var derfor blant unntakene. I tråd med tidligere lov og praksis, kunne enker etter handels- og håndverksborgere operere som økonomiske aktører for å opprettholde forretningsdriften.⁷

Det klare skillet mellom offentlig og privat har blitt kritisert for å være unyansert og uklart. Likevel er det ingen tvil om at menn og kvinner hadde klare, avgrensede oppgaver knyttet til kjønn. I min studie omtaler jeg den maskuline delen av bedriften, der forretningsreiser inngikk, som den «offentlige» delen av bedriften. Det er viktig å merke seg at kvinners arbeid var essensielt viktig for næringsdriften i de tradisjonelle handelshusene hvor husholdet langt på vei falt sammen med forretningen. Mye av aktivitet som foregikk i den «private» sfæren lot seg ikke direkte knytte til markedet, men var likevel nødvendig for husholdet og forretningens totalitet. Kanskje er det på tide å nyansere den tradisjonelle oppfatningen av menn som offentlige personer og kvinner som private? I min oppgave vil arbeidsdelingen og maktfordelingen mellom kjønnene i Anna Elisabeths samtid og miljø være gjenstand for diskusjon.⁸

I denne studien vil jeg benytte kvalitativ og komparativ metode. Med utgangspunkt i kvalitativ metode vil jeg gå i dybden av en enkeltpersons liv og virke i en historisk setting. Jeg vil vektlegge forståelse og analyse av sammenhenger i en prosess hos den enkelte, men også forsøke å kombinere denne metoden med mer kvantitative tilnærminger. Oppgaven min vil imidlertid ha et tydelig biografisk preg. Når enkeltpersoner blir trukket fram i historiske verk, har dette gjerne som funksjon å framheve trekk ved tidsperioden som behandles, der

⁷ Dørum, Knut, «Bydamer og bygdekvinne i offentligheten i Salten på 1800-tallet», i Dørum, Knut (red.) *Politikk, profesjon og vekkelse*. Bergen 2014: 36-41. Davidoff, Leonore og Hall, Catherine, *Family Fortunes – Men and women of the English middle class 1780-1850*. London 1987: 275. Hagemann, Gro «De stummes leir? 1800-1900», i Blom, Ida og Sogner, Sølvi (red.), *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*. Oslo 2005: 183-185. Øye, Ingvild, «Kvinner, kjønn og samfunn. Fra vikingtid til reformasjon», i Blom, Ida og Sogner, Sølvi (red.), *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*. Oslo 2005: 48. Mordt, Gerd, *Kvinner og næringsrett- kvinneparagrafene i håndverksloven av 1839 og handelsloven 1842*, hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1993: 29. Sandvik 2002: 217. Bull 1986: 324-325.

⁸ Jordansson, Birgitta, *Den goda människan från Göteborg – genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*. Eslöv 1998: 44-47. Bull, Ida, *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet: slekt, hushold og forretning*, doktoravhandling i historie. Trondheim historisk institutt 1998: 11.

enkeltpersonen figurerer som et eksempel på en større historisk prosess.⁹ Dette er i en viss grad gjeldende i min studie. I Anna Elisabeths levetid var «nessekongeveldet»¹⁰ på sin høyde. Ved å studere Anna Elisabeths livsløp får man også et innblikk i det nordnorske kystsamfunnet på 1800-tallet. Her blir hun både en representant for enker i det øvre samfunnssjiktet i Nord-Norge på 1800-tallet, samtidig som hun representerer en feminin variant av en nessekonge. Dette er noe jeg vil diskutere i de følgende kapitlene. Komparativ metode går ut på at man holder minst to forskjellige enheter av samme art opp mot hverandre.¹¹ Anna Elisabeths to ekteskap vil for eksempel bli sammenlignet. Jeg vil i tillegg gå nærmere inn på likheter og ulikheter i hvordan Anna Elisabeth og hennes to ektemenn forvaltet sin makt på handelsstedet, samtidig som Anna Elisabeths rolle som gift kvinne og som enke vil bli sammenlignet.

Kjerringøy handelssted var en del av et standssamfunn. Stedet inngikk i et handelsnettverk med forgreininger til fiskeeksportbyer som Bergen og Kristiansund, og var i så måte koplet opp til et bysamfunn. Anna Elisabeth og hennes familie hadde den samme sosiale og kulturelle kapitalen som borgerskapet i norske byer. I dette tilfellet var byborgerskapet plassert i en bygd.¹² Handelsstedet på Kjerringøy inngikk også i et patriarkalsk system, der kjernen i driften var husholdet. Handelsmannen var husbonde og overhode i en patriarkalsk familie. Andre personer og hushold var knyttet til dette husholdet i et paternalistisk avhengighetsforhold.¹³ Et patriarkat betegner en samfunnsform der myndigheten over familiemedlemmene ligger hos faren. Begrepet betegner også samfunnsformer som er sterkt mannsdominert, der kvinner og uprivilegerte menn er underordnet.¹⁴ Paternalisme kan defineres som et forhold mellom styrende og styrte, arbeidsgiver og arbeidstakere, som innebærer en nærmest faderlig omsorg

⁹ Kjeldstadli, Knut, *Fortida er ikke hva den en gang var*. Oslo 1999: 183. Langholm, Sivert, *Historisk rekonstruksjon og begrunnelse – en innføring i historiestudiet*. Oslo 1967: 11-12. URL 28: definisjon av begrepet «kvalitativ» på Store norske leksikon.

¹⁰ URL 1: Nordland Fylkeskommune: *Blant handelsmenn og nessekonger* er en artikkel som tar for seg handelssteder i Nordland på 1700- og 1800-tallet: «nessekonge» er betegnelsen på de mektige nordlandske handelsmennene som hadde sin storhetstid på midten av 1800-tallet. URL 7: definisjon av begrepet «nessekonge» på Store norske leksikon: i Norge spottenavn på småkonge som ikke hadde mer land enn et nes å styre over; i nyere tid hyppig brukt betegnelse på de mektige nordlandske handelsmenn.

¹¹ Kjeldstadli 1999: 265.

¹² Bourdieu, Pierre, *Distinksjonen – en sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Oslo 1995: 57-59. Pryser, Tore, *Norsk historie 1814-1860 – Frå standssamfunn mot klassesamfunn*. Oslo 2009: 19-28. Fulsås, Narve *Voksteren og fallet til ein Nordlandsk handelsstad. Kjerringøy i K. Zahl si tid, 1850-1900*, hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Tromsø 1983: 38-54.

¹³ Bull 1998: 7-8.

¹⁴ URL 25: definisjon av begrepet «patriarkat» på store norske leksikon. URL 16: definisjon av «patriarkat» på store danske leksikon.

og kontroll fra den styrende, og en uselvstendig stilling for de styrte.¹⁵ Patriarkat og paternalisme betegner nessekongens faderlige myndighet over sine undersåtter, og vi ser at det er en relasjon mellom de to begrepene. Paternalisme blir på mange måter en videreføring av patriarkatet. Det var uten tvil flest menn som befant seg i maktposisjoner i det nordnorske kystsamfunnet på 1800-tallet, og det er nettopp derfor interessant å studere en kvinne, som Anna Elisabeth, i den samme posisjonen.

Litteratur

I denne studien har jeg hovedsakelig forholdt meg til litteratur som omhandler handelssteder og handelshus i Norge på 1700- og 1800-tallet, samt forskning vedrørende kvinners rettslige stilling på 1800-tallet. Jeg har blant annet tatt utgangspunkt i hovedfagsoppgaven til historikeren Narve Fulsås fra 1983 ved navn *Voksteren og fallet til ein nordlandsk handelsstad. Kjerringøy i K. Zahl si tid, 1850-1900*. Slik det framgår av tittelen har Fulsås studert de økonomiske sidene ved handelsforretningen på Kjerringøy i tiden da Zahl var handelsmann. Man finner også innslag av sosial- og delvis «mentalitets»historie i del IV av hovedfagsoppgaven i form av en studie av visse sider ved handelsmannens forhold til lokalsamfunnet på Kjerringøy. I min oppgave har det vært mulig å studere sammenhengene mellom de økonomiske og sosiale forholdene på handelsstedet. Ved å ta utgangspunkt i oppgaven til Fulsås har jeg fått innblikk i relevant informasjon om personer, den teknologiske utviklingen og den økonomiske situasjonen i fiskeriene.

Siden jeg har anlagt et kjønnsperspektiv i min oppgave, har det vært nødvendig å ta utgangspunkt litteratur som behandler kvinners handleevne i Norge på 1700- og 1800-tallet. forskningen på dette er ikke omfattende, men en del større arbeider er gjort. Blant disse er doktoravhandlingen til historiker Ida Bull *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet: slekt, hushold og forretning* (1998), der hun kaster lys på kvinners stilling i handelshusene på 1700-tallet. Ved å ta utgangspunkt i denne avhandlingen har jeg vært i stand til å tegne et bilde av Anna Elisabeths ansvars- og arbeidsoppgaver på Kjerringøy handelssted på 1800-tallet. Det er mulig å trekke flere paralleller mellom kvinnene i de trondhjemske handelshusene og Anna Elisabeth på Kjerringøy, men man må også ta høyde for ulikheter. I Anna Elisabeths levetid skjedde det for eksempel visse sosiale endringer som svekket standssamfunnet, som vi skal se

¹⁵ URL 23: definisjon av begrepet «paternalisme» på store norske leksikon.

nærmere på. Man må dessuten være innforstått med at det var en kontrast mellom bysamfunnet og handelsstedet i periferien.

Med tanke på at formålet med min oppgave er å belyse en kvinnes rettslige handleevne på 1800-tallet, har jeg tatt utgangspunkt i hovedfagsoppgaven til historiker Gerd Mordt *Kvinner og næringsrett – kvinneparagrafene i håndverksloven av 1839 og handelsloven 1842* (1993), samt historiker Hilde Sandviks doktoravhandling, *Kvinnens rettslige handleevne på 1600- og 1700-tallet, med linjer fram til gifte kvinners myndighet i 1888* (2002). Sandvik definerer kvinners rettslige handleevne som kvinners mulighet til å inngå rettslige bindende kontrakter og deres mulighet til å møte i retten som kompetent aktør. Mange av mine antagelser om Anna Elisabeths rettigheter og begrensninger i samtiden baserer seg på Bull, Mordt og Sandviks forskning. Ved å ta utgangspunkt i deres arbeider har jeg fått en bedre forståelse av rammene Anna Elisabeth opererte innenfor som kvinne.¹⁶

I tillegg har jeg benyttet meg flittig av lokalhistorisk litteratur. Etnolog Terje Gudbrandsson har gjort et omfattende arbeid i sitt verk *Bodin bygdebok II – bygd, gård og slekt i Kjerringøy* (2004). Her gjør han rede for flere sentrale trekk ved Kjerringøy handelssteds historie. Jeg har hatt stor nytte av Gudbrandsons forskning i mitt arbeid med å kartlegge Anna Elisabeths familierelasjoner, samt videreføringen av handelsstedet etter 1900. Jeg har forsøkt å bygge videre på hans tolkninger og dermed åpne for nye perspektiver og innfallsvinkler i historieskrivingen om handelsstedet på Kjerringøy. Her har jeg for eksempel satt faktaopplysningene inn i en kjønnspektiv. Gudbrandson har i tillegg god kjennskap til ulike vandrehistorier og anekdoter om Anna Elisabeth, hennes slektninger og ektemenn. Jeg har hatt stor nytte av disse opplysningene, men vil også problematisere bruken av dem.

I denne oppgaven har jeg også tatt utgangspunkt i arbeider av historikeren Knut Dørum. Hans artikkel «Bydamer og bygdekvinne i offentligheten i Salten på 1800-tallet» i boka *Politikk, profesjon og vekkelse* (2014), har vært viktig i mitt arbeid. Her behandler Dørum spenningene mellom maskulinitet og femininitet i Salten på 1800-tallet. Det er svært relevant for meg å ta utgangspunkt i dette verket, siden jeg ønsker å studere arbeidsfordelingen mellom menn og kvinner i det samme geografiske området. Dørum viser gjennom sin forskning at det var en spesiell arbeidsdeling mellom kjønnene i det lavere samfunnsjiktet i Salten på 1800-tallet, der

¹⁶ Sandvik 2002: 2.

kvinner måtte ivareta flere maskuline arbeidsoppgaver, som følge av at deres ektemenn var ute på sjøen i lengre perioder. Han viser i tillegg hvordan nye normer knyttet til maskulinitet og femininitet fikk innpass i Salten i andre halvdel av 1800-tallet og hvordan dette brøt med den tidligere arbeidsfordelingen.

Navn som brukes i oppgaven

Jeg har tatt noen valg i forhold til bruken av navn og etternavn på de mest sentrale personene i oppgaven. Anna Elisabeth blir her omtalt ved fornavn gjennomgående. Dette gjelder også hennes første ektemann, Jens Nicolai. Både i korrespondanse fra samtiden og i tidligere forskning har Jens Nicolai vært kjent som «Ellingsen». Da Anna Elisabeth giftet seg med ham i 1822, tok hun også etternavnet hans. Når to sentrale personer omtales med samme etternavn kan det oppstå forvirring, og dette er noe jeg vil unngå. Ved å bruke fornavn på ekteparet Ellingsen unngår jeg i tillegg å umyndiggjøre Anna Elisabeth. Det er imidlertid problematisk å operere med kun fornavn på Anna Elisabeths andre ektemann, Kjerschow Zahl. Han har, kanskje i enda større grad enn Jens Nicolai, vært kjent ved sitt etternavn i korrespondanse fra samtiden og litteratur om Kjerringøy i ettertiden. Det er dessuten svært få som bruker navnet «Kjerschow» om Zahl. Det knytter seg også forvirring til det faktum at kvinner tok ektemannens navn da de giftet seg. Anna Elisabeth Ellingsen var i første del av sitt liv kjent som Anna Elisabeth Sverdrup. Da hun giftet seg med Jens Nicolai tok hun, som tidligere nevnt, etternavnet Ellingsen. Det var denne tittelen hun var kjent ved da hun drev handel som enke på 1850-tallet. Seinere giftet hun seg med Zahl og dette resulterte i at hun ble hetende Anna Elisabeth Ellingsen Zahl eller bare Anna Elisabeth Zahl. Dette gjør det mer naturlig å benytte kun fornavnet hennes. Når det gjelder Anna Elisabeth Ellingsens gammeltantebarn, Anna Elisabeth Gotaas, har jeg valgt å omtale henne ved fullt navn. Dette er hovedsakelig for å unngå å forveksle de to personene. Da Anna Elisabeth Gotaas giftet seg med Gerhard Kristiansen, tok hun etternavnet hans og ble hetende Anna Elisabeth Kristiansen. Jeg har imidlertid valgt å bruke pikenavnet Gotaas gjennomgående.

Kildegrunnlag og utfordringer

I denne oppgaven har jeg benyttet et bredt utvalg av kilder. Hovedfokuset mitt har vært på forretningsrelatert korrespondanse til og fra Kjerringøy handelssteds mest sentrale handelspartnere i Kristiansund, Bergen og Trondheim. Brev fra handelsfirmaene S. C. Knudtzon, N. H. Knudtzon og Parelius & co i Kristiansund, Petter von Tangen i Bergen og

Jenssen & co i Trondheim har særlig vært gjenstand for undersøkelse og diskusjon. Bedriften på Kjerringøy spesialiserte seg på eksport av fiskeprodukter og handelsstedet var derfor avhengig av gode kontakter i eksportbyene. Klippfisk, som var en av Kjerringøys viktigste eksportvarer, ble sendt til blant annet Kristiansund, der den ble solgt av S. C. Knudtzon, N. H. Knudtzon og Parelius & co.

Arkiv

I arbeidet med oppgaven har jeg forholdt meg til to arkiver – Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø og Statsarkivet i Trondheim. I perioden 1975-1977 ble arkivmaterialet for Kjerringøy handelssted organisert av Arnfinn Engen og det har i etterkant blitt utformet en oversiktlig katalog over arkivet. Det var svært fordelaktig for mitt arbeid at arkivet var så oversiktlig og organisert. Katalogen har blitt benyttet for å finne fram til informasjonen jeg trengte for min studie.

Kjerringøyarkivet er inndelt i fire punkter: *bøker, korrespondanse, emneinndelt korrespondanse og regnskap/bilag*. I min studie har jeg undersøkt de tre første punktene. Dette er i hovedsak fordi jeg ønsker å studere sosiale faktorer og ikke økonomiske. Under det første punktet, *bøker*, har jeg studert kopibøker fra perioden 1846-1938, der hovedfokuset mitt har vært på Anna Elisabeth enkeperiode mellom 1849 og 1857. Dette med tanke på at jeg ønsker å kartlegge hennes rolle i forretningsdriften. Under punktene *bøker, korrespondanse og emneinndelt korrespondanse* har jeg vært nødt til å gjøre et utvalg. Dette henger sammen med at Kjerringøyarkivet er så omfattende som det er. Her har jeg valgt å fokusere på korrespondanse til og fra Anna Elisabeth. Jeg har til en viss grad sett på korrespondanse til og fra Zahl. Her har jeg systematisk lett etter benevnelser av Anna Elisabeth og hennes rolle i bedriften. I tillegg har jeg forsøkt å sammenligne korrespondanse til Anna Elisabeth og Zahl, for å få et innblikk i partenes ansvars- og arbeidsoppgaver. Jeg har tatt et bevisst valg om å ikke studere kildemateriale etter Zahl like inngående. Dette er i hovedsak fordi han har stått i fokus for tidligere forskning, noe som har resultert i at man vet mye mer om hans rolle i bedriften, enn Anna Elisabeths.

I arbeidet med kilder på Statsarkivet i Trondheim har jeg forholdt meg til Alf Kiils privatarkiv. Alf Kiil var og er fortsatt en betydningsfull skikkelse i det norske arkivverk. Han var opprinnelig fra Målselv i Troms og i 1933 tok han hovedfag i historie. Året etter ble han ansatt i Arkivverket, der han jobbet i ca. 40 år. I 1954 ble Kiil statsarkivar i Trondheim. Kiil

hadde hele veien en sterk forhold til sine røtter. Som pensjonist gjorde han et omfattende arbeid som forsker og forfatter innenfor nordnorsk historie. Gjennom hele sitt voksne liv drev han en bevisst innsamling av kildemateriale som han bygde forskningen sin på. Det er liten tvil om at Kiil var blant de fremste ekspertene på Kjerringøy handelssted i sin levetid. Han gjorde et omfattende arbeid i å samle inn og transkribere materiale fra handelsstedet¹⁷ og i 1979 fikk han en forespørsel fra etnolog Terje Gudbrandson om å skrive en generell bygdehistorie for Kjerringøy. Dette var ment å være et bind i en gårds- og slekts historie for Bodin. Kiil vurderte tilbudet, men så seg nødt til å takke nei, da han på dette tidspunktet allerede arbeidet med Målselv bygdehistorie. Det framgår av Kiils innsamlede materiale at han var i gang med en forberedende studie av Kjerringøy handelssted.¹⁸

En av de største utfordringene med å studere kildemateriale fra 1800-tallet, er at det meste er skrevet med gotisk skrift. Denne skrifttypen er i seg selv vanskelig å transkribere og det gjør det heller ikke enklere at det er stor variasjon i hvordan ulike personer uttrykte seg skriftlig. Arbeidet med de gotiske tekstene har derfor vært både tidskrevende og vanskelig. Det har imidlertid vært helt nødvendig å ta utgangspunkt i disse tekstene for å finne informasjon om Anna Elisabeth. Jeg hatt stor nytte av Kiils innsamlede materiale i mitt arbeid med oppgaven. Han har transkribert flere sentrale brev fra hele 1800-tallet og laget oversikter over korrespondansen fra ulike år. Dette har lettet arbeidet mitt betraktelig og det er mye takket være Kiills arbeider at jeg har vært i stand til å finne så mye ny informasjon om Anna Elisabeth. Her er det viktig å merke seg at Kiil gjorde et utvalg i sitt arbeid med kilder fra handelsstedet. Dette har nok hatt en innvirkning på hvor mitt fokus i denne studien har befunnet seg.¹⁹

Det reiser seg problemstillinger i forhold til å bruke andres transkriberte materiale. Personen som har arbeidet med kildene kan for eksempel ha gjort feil. Selv om det forekommer skrivefeil i Kiils materiale er arbeidet til å stole på. I tillegg til Kiils arbeider har jeg sett på materiale som har blitt transkribert av ukjente personer. Dette gjelder for eksempel en dom mot Anna Elisabeth og Zahl i 1856. Det er problematisk at dette dokumentet er et referat av den originale domsprotokollen. Forfatteren av dokumentet siterer delvis den originale teksten, men har også lagt til egne beskrivelser, noe som er svært ødeleggende for syntaksen i flere av setningene. Jeg

¹⁷ URL 21: Arkivverkets omtale av Alf Kiil i tilknytning hundreårsjubileet i 2006 for hans fødsel.

¹⁸ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 225: Brev til Alf Kiil fra Terje Gudbrandson. 1. september 1979.

¹⁹ URL 21: Arkivverkets omtale av Alf Kiil i tilknytning hundreårsjubileet i 2006 for hans fødsel.

har likevel sett meg nødt til å sitere mye av teksten direkte. I andre tilfeller har jeg gått direkte til originalkilden.

Det melder seg flere problemer når man skal skrive om en kvinne på 1800-tallet. Gifte kvinner har, som kjent, en tendens til å forsvinne i kildematerialet. Jeg har ved flere anledninger vært nødt til å gå gjennom ektemennene for å finne informasjon om Anna Elisabeth. Gjennom å studere korrespondanse ført av Jens Nicolai har jeg blant annet vært i stand til å kartlegge deler av Anna Elisabeths ansvars- og arbeidsoppgaver på handelsstedet. Her kan man stille spørsmål ved om Anna Elisabeth er mindre synlig i kildematerialet i periodene hun var gift.

Folketellinger

I arbeidet med denne oppgaven har jeg forholdt meg til folketellingene for 1801, 1865, 1875, og 1900. I folketellingene for 1865, 1875 og 1900 har jeg sett på tellingene foretatt på Kjerringøy. I folketellingen for 1801 har jeg sett på Steigen prestegjeld, siden jeg i denne sammenheng var interessert i å studere Jens Nicolais familiebakgrunn og fødested. Anna Elisabeth står oppført i folketellingen for 1801, men på dette tidspunktet bodde hun og familien på Hundholmen, i det som i dag er Bodø. Sverdrup tok ikke over Kjerringøy handelssted før i 1803.

Ved å ta utgangspunkt i folketellingene har jeg forsøkt å kombinere kvantitative tilnæringer med kvalitativ metode. Her har jeg fått et innblikk i økonomisk, sosial og yrkesmessig struktur på Kjerringøy handelssted. Det har vært relevant å gå nærmere inn på de som arbeidet på handelsstedet for å kaste lys på hvor omfattende bedriften var. Det kjønnsdelte arbeidslivet synliggjøres gjennom titlene på de ansatte. Samtidig får man et innblikk i ansvarsoppgavene til Anna Elisabeth, hennes ektemenn og slektninger. Titlene på de som styrte handelsstedet og de som var ansatte der, endret seg dessuten i takt med den teknologiske utviklingen. Dette kommer klart fram i folketellingen for 1900, der handelsstedet hadde fått sin egen «telefonistinde».

Det er uheldig for mitt arbeid at det ikke ble foretatt noen folketellinger i Anna Elisabeths enkeperiode. Tallet på de ansatte i perioden er derfor ukjent. Det har vært nødvendig å trekke slutninger om Anna Elisabeths enkeperiode ved å studere folketellinger foretatt i andre deler av livet hennes. I kartleggingen av de ansatte på handelsstedet har jeg benyttet folketellingene for 1865 og 1875 for å danne et bilde av situasjonen på 1850-tallet. Dette er ikke uproblematisk.

Handelsstedet hadde gått gjennom en ytterligere moderniseringsprosess i folketellingene for 1865 og 1875, noe som ikke stemmer overens med situasjonen på 1850-tallet.²⁰

Myter, vandrehistorier og minnemateriale

Mye av informasjonen man har i dag om Kjerringøy handelssted har et ukjent opphav. Jeg har ved flere anledninger vært nødt til å henvise til at noe har blitt fortalt på folkemunne, i en vandrehistorie eller i en tradisjon. Mye av informasjonen jeg forholder meg til i oppgaven har røtter i vandrehistorier. Dette er problematisk med tanke på at disse historiene ikke nødvendigvis stemmer overens med virkeligheten. Anekdoter og vandrehistorier er gjerne mytologiserte fortellinger. Historikeren Ingar Kaldal hevder imidlertid at selv om myter er fiksjon, betyr ikke dette nødvendigvis at de er usanne eller ikke-empiriske. Myter er alltid tolkninger, men kan samtidig beskrive noe både realistisk og korrekt. Mens diktning kan være både urealistisk og usant, blir myter oppfattet som sanne i de miljøene de var i bruk. Gudbrandson har forholdt seg til flere vandrehistorier og anekdoter i *Bodin bygdebok – bygd, gård og slekt i Kjerringøy* (2004). Verket bærer i så måte preg av å være etnologisk og idéhistorisk. Gudbrandson behandler for eksempel mentalitetene som gjorde seg gjeldende i lokalsamfunnet på Kjerringøy til ulike tider og her bruker han uttrykk som ofte er mer i tråd med etnologien enn historiefaget. Han skriver ved flere anledninger at noe hendte «i tradisjonen», noe som viser hans tilhørighet til etnologifaget. Disse uttrykksmåtene kan framstå som vage for en historiker, men det var helt nødvendig å ta utgangspunkt i Gudbrandsons verk for å finne informasjonen jeg trengte.²¹

Erika Søfting er avdelingsleder for Nordlandsmuseet og arbeider på Kjerringøy handelssted. Hun har stor kunnskap om stedet og personene som hadde sitt virke her. Det var derfor naturlig for meg å kontakte Søfting for å finne relevant informasjon om Anna Elisabeth. Da jeg intervjuet henne i september 2014, gjorde hun meg oppmerksom på flere interessante aspekter ved Anna Elisabeths liv som jeg kunne trekke inn i oppgaven. Hun kunne fortelle vandrehistorier som omhandlet både Anna Elisabeth og menneskene rundt henne. Søfting har dessuten god innsikt i Kjerringøyarkivet.

²⁰ Nerbøvik, Jostein, *Norsk historie 1860-1914 – eit bondesamfunn i oppbrot*. Oslo 2007: 37-63.

²¹ Kaldal, Ingar, *Frå sosialhistorie til nyare kulturhistorie*. Oslo 2002: 94-95. URL 24: artikkel på store norske leksikon som omhandler «idéhistorie». URL 26: definisjon av «etnologi» på Store norske leksikon.

Oppgavens struktur

Oppgaven er inndelt i seks kapitler: tre empirikapitler som er kronologisk og tematisk organiserte, et historiografikapittel, et innledningskapittel og et konklusjonskapittel. I kapittel 2 vil jeg forsøke å tegne en bakgrunn for Anna Elisabeths handlingsrom som kvinne i samtiden. Her vil jeg gå nærmere inn på tidligere forskning på handelsstedene i Nordland, med fokus på Kjerringøy handelssted og Anna Elisabeth. Paternalisme i nordnorske kystsamfunn vil bli diskutert i dette kapittelet. Videre vil jeg behandle kvinners plass innenfor forretningsdriften i de tradisjonelle handelshusene, samt gå nærmere inn på kvinners rettslige handleevne i Norge på 1700- og 1800-tallet. Spenningene mellom norm og virkelighet i de nordnorske kystsamfunnene vil i tillegg være gjenstand for diskusjon.

Kapittel 3 omhandler Anna Elisabeths ekteskap med Jens Nicolai. Her vil jeg i første rekke behandle ekteskapsstrategier mellom handelsdynastiene i Nord-Norge på 1800-tallet. Var ekteskapsinngåelsen mellom Anna Elisabeth og Jens Nicolai arrangert? Her står ekteparets sosiale og økonomiske bakgrunn sentralt. Videre vil arveoppgjøret etter Christen Sverdrup bli diskutert. Kan man for eksempel påstå at Anna Elisabeth var arvingen til sin fars handelshus, siden hun var hans eldste datter, og hadde Anna Elisabeths mor innvirkning på denne avgjørelsen? I dette kapittelet vil jeg også gå nærmere inn på ansvars- og arbeidsfordelingen mellom Anna Elisabeth og Jens Nicolai. Avtegner det seg noen klar fordeling av arbeidsoppgaver mellom ektemann og kone i kildematerialet?

Anna Elisabeths enkeperiode står i fokus i kapittel 4. Her har jeg hatt flere kilder å forholde meg til og dette har resultert i at dette kapittelet er lengre enn de andre empirikapitlene. Jeg vil i første rekke presentere overgangsperioden mellom 1849 og 1850 da Jens Nicolai døde og Anna Elisabeth ble nødt til å ta over lederrollen i handelsbedriften. Ansvars- og arbeidsfordelingen mellom Anna Elisabeth og hennes handelsbetjent K. Zahl, står helt sentralt i dette kapittelet. Var fordelingen preget av kjønnskiller? Hadde Anna Elisabeth styringen på handelsstedet, eller overlot hun dette til Zahl? Jeg ønsker dessuten å stille spørsmål ved maskulint ladede ord som *paternalist* og *patriark*. Hvilke begreper opererer man med når man skal beskrive en kvinne som befant seg i en maktposisjon i det nordnorske kystsamfunnet på 1800-tallet?

Kapittel 5 tar for seg tiden da Anna Elisabeth var gift med Zahl. Da hun valgte å inngå ekteskap med handelsbetjenten sin overtok han hennes posisjon i bedriften, sammen med hennes

juridiske rettigheter. Hvilke intensjoner hadde partene for å inngå ekteskapet og hvilke konsekvenser fikk denne forbindelsen? Også i dette kapitlet vil det være relevant å gå nærmere inn på ansvars- og arbeidsfordelingen mellom partene. Hadde ekteskapsinngåelsen praktiske konsekvenser for Anna Elisabeths rolle i bedriften? Spenninger mellom norm og virkelighet vil stå sentralt også i dette kapitlet. Hvilken myndighet hadde Anna Elisabeth i praksis på Kjerringøy handelssted da hun var gift? Avslutningsvis vil jeg ta for meg Anna Elisabeths dødsfall og videreføringen av handelsstedet etter Zahls død i 1900.

Kapittel 2: Privilegier, nye rettigheter og spenninger mellom norm og virkelighet

For å kunne svare på min problemstilling «Anna Elisabeth Ellingsens liv som hustru, enke og handelsmadame. Hvilke rammer opererte hun innenfor som kvinne i en maktposisjon i det nordnorske kystsamfunnet på 1800-tallet?», er det nødvendig å se nærmere på samfunnet hun levde i, og hennes muligheter og begrensninger som kvinne i forretningslivet. Her vil det i første rekke være behov for å belyse det nordnorske kystsamfunnet med særlig vekt på handelssteder og paternalistiske strukturer. Tidligere forskning om Kjerringøy vil bli behandlet, så vel som forskningsstatusen i dag. Jeg vil i tillegg gå inn på kvinnens plass innenfor forretningsdriften i de tradisjonelle handelshusene, samt behandle kvinners rettslige handleevne på 1700- og 1800-tallet. Dette for å forstå Anna Elisabeths samtid og rammene hun opererte innenfor som kvinne. Endringsprosessene tilknyttet kvinneidealet og kvinners myndighet på midten av 1800-tallet vil stå sentralt, sammen med spenningene mellom norm og virkelighet i Salten på 1800-tallet.

Tidligere forskning på Kjerringøy

Da historiker Narve Fulsås skrev sin hovedfagsoppgave *Voksteren og fallet til ein nordlandsk handelsstad. Kjerringøy i K. Zahl si tid, 1850-1900*, i 1983 introduserte han en ny innfallsvinkel i forskningen rundt handelsstedene i Nordland. Slik det framgår av tittelen er det nettopp veksten og nedgangstiden til Kjerringøy handelssted som her blir skildret. Det blir imidlertid påpekt innledningsvis i hovedfagsoppgaven at Fulsås ikke var den første til å studere disse temaene, selv om han anvender dem på en ny måte. Tidligere forskning på området, fremsatt av blant andre historiker Axel Coldevin, har pekt på et avgjørende vendepunkt eller tidsskille i Nordlands historie i løpet av siste halvdel av 1800-tallet. Nettopp denne økonomiske «omleggingen» spiller en sentral rolle i Fulsås' oppgave. Her fremmer han teorien om at denne innledet nedgangstiden for flere av de store handelsstedene i Nordland. Fulsås legger hovedvekt på å forklare nettopp nedgangen til handelsstedet på Kjerringøy.²² Han har valgt å fokusere på Anna Elisabeths andre ektemann, Kjerschow Zahl. Dette er nok først og fremst fordi han stod i en betydelig maktposisjon på Kjerringøy på 1800-tallet som handelsmann. Han var i tillegg en viktig støttespiller for Anna Elisabeth i rollen som handelsbetjent. Fulsås belyser hvordan Zahl i sin tid på handelsstedet fikk oppleve både oppgang og fall. Zahl får dermed en viktig rolle som aktør.²³

²² Coldevin, Axel, *Næringsliv og priser i Nordland: 1700-1880*. Bergen 1938: 141. Fulsås 1983: 1-11. URL 3: Norsk biografisk leksikon vedrørende historiker Axel Coldevin.

²³ Fulsås 1983: 1-11.

I 1988 medvirket Fulsås med artikkelen *Zahl og Kjerringøy* i boka *Nessekongene*. Artikkelen fungerer på sett og vis som oversikt over tematikken for hovedfagsoppgaven. Fulsås forklarer både i artikkelen og hovedfagsoppgaven hvordan Kjerringøy befant seg i en strategisk posisjon. Her påpeker han at handelsstedet var et naturlig stoppested på vei til og fra Lofoten og at det så å si vokste fram av gjennomgangstrafikken i tilknytning til fiskeriene nordpå. En som tidligere har skrevet om dette, er historikeren Nils A. Ytreberg, i boka *Nordlandske handelssteder* (1941). Han forklarer blant annet lokaliseringen av Kjerringøy. De gode havneforholdene for den tidens båter blir vanligvis trukket fram som det store fortrinnet til Kjerringøy.²⁴ Ytreberg skriver for eksempel:

...i gamle dager fulgte fisker- og jekteflåten leia lenger nordover, innafor holmer og skjær til *Kjerringøy*. Her var en av de siste stasjonene på veien før de satte over Vestfjorden, og stedet fikk med dette en uvanlig størrelse og betydning. Her måtte være husly, mat og drikke for hundrer av fiskere, ja tallet kunne gå opp i tusener når været var kontrari! Derfor ble også Kjerringøy ett av de største handelsstedene i Nordland.²⁵

Nord-Norge hadde siden seinmiddelalderen ligget under Bergen, Trondheim og dels København (Finnmark) som økonomisk interesseområde. Med framveksten av de privilegerte nordnorske handelsstedene skulle dette imidlertid endres. Disse oppstod som følge av omstridte politiske vedtak, fattet etter en langvarig og hissig debatt om hvordan man skulle ordne opp i de kaotiske handelsforholdene som rådde i landsdelen på 1600- og 1700-tallet. Som et ledd i denne utviklingen fikk Nordland sine egne privilegerte handelsmenn på slutten av 1700-tallet og på midten av 1800-tallet var *nessekongeveldet* en realitet.²⁶

De nordnorske fiskerne hadde lenge fraktet produktene sine til Bergen på egne jekter og tatt med seg nødvendige varer hjem. Dette ble imidlertid mindre vanlig utover 1860-tallet og tok helt slutt på 1880-tallet. Denne utviklingen hang sammen med at *oppkjøperskip* fra Bergen, Trondheim og Kristiansund kom nordover og kjøpte råfisk direkte fra fiskerne i Lofoten. De lokale nordnorske handelsmennene fulgte det samme mønsteret, og konkurransen som oppstod mellom dem og oppkjøperne sørfra bidro til å frigjøre de nordnorske fiskerne fra

²⁴ Ytreberg, Nils Andreas, *Nordlandske handelssteder*. Trondheim 1941: 207- 208. Fulsås 1983: 10. Fulsås, Narve, «Zahl og Kjerringøy, 1850-1900», i Knutsen, Nils Magne (red.) *Nessekongene*. Oslo 1988: 83-84.

²⁵ Ytreberg 1941: 207- 208. Fulsås 1983: 10.

²⁶ Fulsås et al. 1988: 85. Knutsen, Nils Magne, «Handelssteder og nessekonger», i Knutsen, Nils Magne (red.) *Nessekongene*. Oslo 1988: 11. Knutsen, Nils Magne, «Dette fattige Lands Forarmelse. Bakgrunnen for etableringa av de nordnorske handelsstedene», i Knutsen, Nils Magne (red.), *Nessekongene*. Oslo 1988: 22-23. Pryser 2009: 150. URL 1: Nordland Fylkeskommune: *Blant handelsmenn og nessekonger* er en artikkel som tar for seg handelssteder i Nordland på 1700- og 1800-tallet.

avhengighetsforholdet til kjøpmennene i Bergen. De som hadde størst fortjeneste av dette var de lokale handelsmennene. De opparbeidet seg kapital ved å leie ut hjeller og rorbuer til fiskerne og kontrollerte dessuten all handel i sine fiskevær. Handelsmennene fikk etter hvert status som lokale maktherrer og handelsstedene fikk funksjon som økonomiske og sosiale sentrum.²⁷

For å forklare framveksten av Kjerringøy handelssted trekker Fulsås linjer tilbake til 1600- og 1700- tallet. Alt på 1600- tallet var Kjerringøy skipperleie og kanskje markeds plass. Ytreberg hevdet i sin tid at det ikke kunne påvises noen skipper på Kjerringøy før 1750, men at stedet skal ha vært en slags markeds plass uten fast bebyggelse. Johannes Stålenius Bernhoft fikk gjestgiverløyve på handelsstedet i 1775, men verken han eller sønnen skal ha gjort det særlig bra. Stedet ble derfor solgt videre til Christen Sverdrup, som var faren til Anna Elisabeth, i 1803 og det var først på dette tidspunktet at oppgangstiden startet. Dette er noe jeg vil komme tilbake til. Fulsås vektlegger nettopp det faktum at Nordland fikk sine egne privilegerte handelsmenn på slutten av 1700- tallet i sin forklaring av framveksten av Kjerringøy handelssted. Dette bidro til å utvikle handelsstedenes sterke posisjon.²⁸

Det er plausibelt å anta at det var handelen med fiskevarer som førte til Kjerringøys vekst. Lofotfisket fra slutten av januar til april var det absolutt største torskefiskeriet i landet. Opptil 30 000 fiskere fant veien til Lofoten hvert år i løpet av 1800-tallet og de som kom sørfra dro innom Kjerringøy på veien. Handelsmennene på Kjerringøy hentet dessuten forsyningene sine i Lofoten. Det ble, som tidligere nevnt, sendt ut oppkjøperfartøy som dro fra fiskevær til fiskevær og byttet til seg eller kjøpte fisk der det til en hver tid var billigst.²⁹ Fisken ble tørket eller saltet på Kjerringøy, før den ble solgt videre – til blant annet Bergen. Returvarene fra handelspartnerne ble solgt i kramboden på Kjerringøy eller i Lofoten. At silda kom tilbake til norskekysten og slo til i Nordland fra midten av 1860- årene blir trukket fram som et avgjørende faktum. Fulsås slår fast at siden fiskehandelen spilte en så stor rolle, måtte skjebnen til Kjerringøy bli avgjørende knyttet til utviklingen i fiskenæringen. Med denne påstanden peker han på faktoren som nettopp var med på å avgjøre Kjerringøys undergang på slutten av 1800-tallet. Zahl blir i denne sammenheng trukket inn som aktør i Kjerringøys vekst og fall. Han drev en rekke betydelige forretninger og hadde som regel lykken på sin side. Zahl stod på egne ben

²⁷ Knutsen et al. 1988: 11-12. Fulsås et al. 1988: 85. Pryser 2009: 150. URL 1: Nordland Fylkeskommune: *Blant handelsmenn og nessekonger* er en artikkel som tar for seg handelssteder i Nordland på 1700- og 1800-tallet.

²⁸ Fulsås 1983: 10. Fulsås et al. 1988: 84. Ytreberg 1941: 208.

²⁹ Fulsås et al. 1988: 84. URL 4: Artikkel på Statistisk sentralbyrå om Lofotfisket på 1800-tallet.

økonomisk, i motsetning til flere andre handelsmenn nordpå. Han hadde for eksempel solide finanser og dermed krav på bedre vilkår enn andre.³⁰

I sin forklaring av nedgangstiden til handelsstedet fremhever Fulsås at Zahl gjorde en rekke feilslåtte investeringer i gruver og dampskip. Han tapte dessuten penger på fiskevarehandelen. Etter 1874 var også storsilda borte. Dette fikk katastrofale konsekvenser, fordi flere handelssteder i Nordland baserte sitt økonomiske grunnlag på fiske. Her konkluderer Fulsås med at konjunktorene sviktet på samme tid som fiskeriene ga mer varierende utbytte. Kommunikasjonsutviklingen skulle også spille en rolle. Kjerringøy var i ferd med å bli en «avkrok». Større dampskip hadde for eksempel problemer med å komme inn her. Fulsås innvender imidlertid at man må tone ned inntrykket av det han omtaler som teknologisk determinisme. For selv om de grunne havnene gjorde at dampskip måtte ekspederes ute i sundet, gikk de nye skipene lenge innom på Kjerringøy. Han hevder at handelsvolumet enda var stort nok til at det var lønnsomt for dampskipene å gå innom. Her stiller han spørsmål ved om det ikke var slik at dampskipene mistet anløp fordi handelen ble redusert, snarere enn omvendt. Fulsås skriver for eksempel:³¹

Etter kvart kom vel då nedtrappinga av handelen og sløyfinga av anløp til å forsterke kvarandre i ein vond sirkel. Etter hundreårsskiftet blei det altså bygd dampskipkaier både i Grøtøy og Kjerringøy, utan at dette kunne berge handelsstadene i si tradisjonelle form. Så dette var uansett berre ein faktor som saman med ei rekkje andre omleggingar underminerte grunnlagt for desse stadene.³²

Da fiskerne fikk motor i båtene rundt 1900, var de ikke lenger avhengig av slike havner som Kjerringøy kunne tilby. Det var ikke lenger nødvendig å oppholde seg på Kjerringøy i påvente av bær over Vestfjorden. Produksjonen ble dessuten modernisert. Fulsås peker på at de tradisjonelle handelshusene kulminerte innenfor et tradisjonelt system for omsetning, føring og produksjon av fiskevarer. Han påstår at de transportmessig hørte hjemme i seilskipene sin tid, der skipsfart fremdeles var en integrert del av handelsvirksomhet. Produksjonen var basert på hushold, mens handelsmennene stod utenfor og kontrollerte omsetningen og føringen. På slutten av 1800-tallet skjedde det endringer på alle disse områdene. Både omsetningsorganisasjonen og økonomien generelt ble mer differensiert og spesialisert.

³⁰ Fulsås et al. 1988: 84-85. URL 4: Artikkel på Statistisk sentralbyrå om Lofotfisket på 1800-tallet. URL 5: artikkel på Store norske leksikon vedrørende Bodø by. URL 11: Kjerringøy handelssteds egne nettsider.

³¹ Fulsås 1983: 192-194. Fulsås et al. 1988: 94-95.

³² Fulsås 1983: 194.

Spredningen av landhandelen og utviklingen av et eget bankvesen var bare to sider av denne prosessen, som tappet de gamle handelshusene for sine tradisjonelle funksjoner. Det at Bodø i denne perioden vokste seg større, er også en viktig faktor som medvirket til handelsstedets fall. Området som Kjerringøy hadde kontrollert, ble nå en del av opplandet til en ekspanderende kjøpstad. Gjennom å kombinere aktørperspektiv, naturfenomener og strukturelle endringer i samtiden, forklarer Fulsås hvordan handelsstedet gikk mot sin undergang.³³

Historiografiske vurderinger av Anna Elisabeths rolle i forretningsdriften

Handelsstedene i Nord- Norge har blitt studert ut fra ulike perspektiver. Både tiden forskerne lever i og de tema han eller hun viser interesse for kan virke inn på forskningen. Generasjonstilhørighet og kjønn spiller også en rolle. Både Coldevin og Ytreberg tilhørte for eksempel en eldre generasjon enn Fulsås. Vi vet at deres litteratur vedrørende nordnorske handelssteder er skrevet før sosialhistoriens inntog på 1960- og 1970- tallet og kjønnsperspektivet er mer eller mindre fraværende. Dette kan kanskje forklare det manglende fokuset på Anna Elisabeth og de andre kvinnene på handelsstedet. Her ønsker jeg å trekke inn Ytrebergs verk *Nordlandske handelssteder* (1941) som et eksempel. Ytreberg nevner Sverdrup og hva som ble oppnådd i hans tid på handelsstedet. Det var som kjent da han overtok på Kjerringøy i 1803 at oppgangstiden startet. Ytreberg nevner Anna Elisabeth kort når han forklarer hvordan stafettpinnen gikk videre til svigersønnen Jens Nicolai Ellingsen, da Sverdrup døde i 1829.³⁴ Hennes rolle i forretningsvirksomheten skriver han ingenting om. Gjennom å gifte seg med henne kunne Jens Nicolai flytte jektebruket sitt til Kjerringøy, samt drive stort som handelsmann. Etter Jens Nicolais død i 1849, måtte Anna Elisabeth drive handelsstedet videre i sitt navn. Dette er noe Ytreberg velger å se bort i fra. Han er mer opptatt av at Anna Elisabeth giftet seg med Zahl i 1857. Det kan virke som om forfatteren mener at det kun var i kraft av dette at hun spilte en rolle.³⁵ Agronomen og lokalhistorikeren Knut Moe har en særdeles kritisk framstilling av Anna Elisabeth i sin artikkel «Kjerringøy handelssted» i årboken for Bodø (1993/1994). Han skriver blant annet at:

³³ Fulsås 1983: 3, 194. Fulsås et al. 1988: 94-95. URL 5: artikkel på Store norske leksikon vedrørende Bodø by: Bodø ble opprinnelig anlagt omkring gården Hundholmen, med formål om å redusere nordlendingenes avhengighet av kjøpmennene i Bergen. Stedet fikk kjøpstadrettigheter i 1816.

³⁴ Gudbrandson, Terje, *Bodin bygdebok II – bygd, gård og slekt i Kjerringøy*. Bodø kommune bygdekomiteen 2004: 431. Nyere forskning framsatt av Terje Gudbrandson viser at Christen Sverdrups enke, Bolette Catharina Sverdrup, drev handelsstedet fram til 1836. Kaldal 2002: 5-17.

³⁵ Ytreberg 1941: 207-210. Fulsås et al. 1988: 84. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014. URL 3: Norsk biografisk leksikon vedrørende historiker Axel Coldevin.

Det har av flere skribenter vært påstått at Anna Elisabeth var en dyktig forretningsmadame. Ved gjennomgang av brev som finnes etter henne i Kjerringøyarkivet finner jeg intet som bekrefter dette. Det vi finner av forretningskompetanse er ikke mye, og det lille som er, virker nokså hjelpeløst.³⁶

Her henviser han til et brev Anna Elisabeth sendte til Petter von Tangen som hadde handelsfirma i Bergen. Brevet er datert til 10. januar 1850 og lyder:

Deres ærede af. 1. m. er arriveret. Dessverre dets rette Eier modtager ei mere desselig. En altfor sørgelig og høyst Uvænted Stød Mødte meg uløkkelig, der vil formørke enhver af mine kommende Dage. De takkes ikke desto mindre meget for UnderRætningen om de værende konjunturer, ligesom jeg tillader mig at Spørge om Deres Raad med hensyn til 220- 230 thr. God Kjøbmandsild, hvad troer De mand kan gjøre Regning paa at faa i Bergen sidst i April.³⁷

Moe påpeker at hun skrev et brev dagen etter i samme stil som gjeldt en slupp hun ville selge til Hans Olai Hansen på Løp. Etter dette var det, ifølge Moe, slutt på Anna Elisabeths forretningsbrev og hennes betjent Zahl overtok. Man kan stille spørsmål ved om Moe tar nok hensyn til omstendighetene rundt brevene i sin framstilling. Jens Nicolai hadde nylig gått bort etter 27 års ekteskap med Anna Elisabeth og hun var alene igjen med et enormt ansvar. Til tross for dette uttrykte hun en tydelig interesse for forretningsdriften i brevet til von Tangen. Man må selvfølgelig ta i betraktning at Moe kan ha studert Kjerringøyarkivet før det ble organisert og dermed ikke hatt tilgang til alle kildene. De siste årene har det dessuten skjedd en tilvekst av dokumenter.³⁸

Ser man bort i fra Moes framstilling, har Anna Elisabeth generelt blitt tillagt en større betydning i forskningen i seinere tid. Fulsås er for eksempel inne på hennes rolle på handelsstedet i sin hovedfagsoppgave. Her hevder han at det langt på vei var Zahl som drev handelsstedet fra ca. 1850 og utover, men legger til at Anna Elisabeth hadde innvirkning på forretningene både da og seinere. Fulsås trekker henne også fram i lyset i boka *Nessekongene* (1988). Her peker han på at Zahl ble handelsmann nettopp gjennom å gifte seg med Anna Elisabeth. Gjennom dette ekteskapet fikk han større makt enn det han tidligere hadde hatt. Etnolog Terje Gudbrandson skriver i bygdeboken for Bodin at Anna Elisabeth, ifølge tradisjonen, drev handelsstedet videre

³⁶ Moe, Knut, *Kjerringøy handelssted*. Årbok for Bodø 1993/94, 1994: 54.

³⁷ Moe 1994: 54. Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *1.1. Forretningen generelt. 1.1.1 kopibøker 1846-1938*. Kopibok fra 1850.

³⁸ Moe 1994: 54. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014. Intervju med Erika Søfting 30.09.14. Søfting er avdelingsleder for Nordlandsmuseet og har sitt daglige virke på Kjerringøy handelssted.

på fullgodt vis da hun ble enke. Han mener det ikke er noen grunn til å tvile på at hun styrte husholdningen på handelsstedet med en sikker hånd, men at man ikke har noen sikre holdepunkter for hvordan hun fungerte i forretningsdriften. Alt i 1850 hadde Zahl fått myndighet til å forestå virksomheten. Likevel var det Anna Elisabeth som hadde det siste ordet.³⁹

I Bodø bys historie bind 2, *Byen blir sentrum* (2013), skriver historiker Knut Dørum om Anna Elisabeth i sitt avsnitt om Kjerringøy. Også her har hun fått en sterkere posisjon enn i tidligere litteratur. Dørum beskriver henne for eksempel som «... en sterk og myndig kvinne som ville ha et ord med i laget i det meste, også i forretningene.» Perspektivet i forskningen har med andre ord flyttet seg. Det er likevel ingen tvil om at det gjenstår forskning på kvinnen som bidro til å drive Kjerringøy handelssted i så mange år på 1800- tallet. Dette rører ved generelle problemstillinger knyttet til kvinners handels- og næringsrettigheter i samtiden, og historikernes fortolkninger av dette i ettertid. Man kan for eksempel stille spørsmål ved hvorfor ingen forskere har gått nærmere inn på Anna Elisabeths forretningsmessige drift når de har vært så opptatt av å belyse menn i den samme rollen. Etter min mening er det nødvendig å studere ansvars- og arbeidsoppgavene hennes for å tegne et helhetlig bilde av det nordnorske kystsamfunnet på 1800- tallet. Hvilke begreper opererer man med når man ønsker å beskrive og fortolke en kvinne i en maktposisjon i dette samfunnet?⁴⁰ Dette er blant spørsmålene jeg vil forsøke å besvare i empirikapitlene i denne oppgaven. Her står paternalismebegrepet sentralt.

Paternalisme i nordnorske kystsamfunn

Historiker Arnljot Løseth behandler paternalisme i boka *Ekspansjon i eksportfiskeria 1720-1880* (2014). Her hevder han at den sosiale strukturen i Nord-Norge på 1800-tallet var preget av en liten, men mektig overklasse av handelsmenn, væreiere og proprietærer på den ene siden og en tallrik allmue av fiskerbønder på den andre. Ofte var det store forskjeller innbyrdes i sistnevnte gruppe.⁴¹ Forskningsdiskusjonen har vært sentrert rundt hvorvidt det eksisterte en kapitalistisk tankegang blant den nordnorske overklassen. Samfunnsforsker og politiker Ottar Brox fremmer et syn om at det stort sett ikke eksisterte noen kapitalistisk dynamikk i nessekongenes karrierer. Han mener overskuddet i hovedsak ble brukt til konsum og

³⁹ Fulsås 1983: 11. Fulsås et al. 1988: 84. Gudbrandson 2004: 55-56.

⁴⁰ Dørum, Knut, *Byen blir sentrum: Bodøs historie*. Trondheim 2013: 192.

⁴¹ Løseth, Arnljot, «Høg, låg og midt i mellom i Fiskar-Norge» i Kolle, Nils og Døssland, Atle (red.), *Ekspansjon i eksportfiskeria 1720-1880*. Bergen 2014 : 527-529.

vedlikehold.⁴² Historiker Kåre Lunden har et tydelig materialistisk-marxistisk ståsted når han påpeker at samfunnsstrukturen i Nord-Norge hadde klare føydale trekk som kan minne om det europeiske middelaldersamfunnet. Nessekongen kunne gjennom pomp og prakt markere sin overklassestatus ovenfor sine undersåtter. En sosialt demonstrativ økonomi var ikke uvanlig i Nord-Norge, slik den heller ikke var lenger sør. Også storkjøpmennene i Kristiansund markerte sin status gjennom forbruk. Nicolay H. Knudtzon, som var en av Anna Elisabeths mest framtrepende handelspartnere, var kjent for sine overdådige selskap og fester. Han samlet nesten hele byen til fest ved en markering av fødselsdagen sin. Mye tyder på at dette fungerte som en maktdemonstrasjon.⁴³

Løseth hevder paternalismen mellom høy og lav var avgjørende for de sosiale forholdene i kystsamfunnet. Denne kunne til en viss grad gi vern og hjelp ovenfra, men krevde samtidig ydmyk troskap nedenfra. Han beskriver situasjonen på følgende måte: «Væreigaren og godsherren kunne være den strenge patriark med makt til både å straffe og å verne, både å undertrykke og å hjelpe.» Her trekker han fram Zahl som et eksempel. Han viste på mange måter en patriarkalsk og faderlig innstilling til omverdenen og undersåttene. Fulsås mener Zahl kombinerte både sosial ansvarsfølelse og egennyttig spekulasjonsånd. Han «ga» tilbake en del av overskuddet han hadde fra handelen med allmuen for å sikre folk trygghet.⁴⁴ Historiker Bente Hartviksen mener imidlertid at kredittvirksomheten til handelsborgerne i Nordland ikke bar noe preg av å være velgjørende. Nordnorske kjøpmenn ga gjerne kreditt til den mindre velstående delen av befolkningen, men kvitte seg heller ikke for å drive inn gjeld. Ifølge Hartviksen var ingen av handelsmennene i Nord-Norge utpregede paternalister. Handelsmannen kunne gi lån til begravelser og fattigstøtte, og på denne måten skape en illusjon av at han var velgjørende. Hartviksen hevder det ikke dreide det seg om å være velgjørende, «men om forskuttering av utgifter som seinere ble dekket gjennom prioriterte krav i boet eller fattigkassa.» Her påpeker hun at det selvfølgelig var rom for individuelle forskjeller, avhengig av menneskesynet til personene.⁴⁵ I mitt kildemateriale er det mye som tyder på at Anna Elisabeth utøvet makt i tråd med de paternalistiske strukturene. Dette skal vi se nærmere på i kapittel 4.

⁴² Løseth et al. 2014: 527-529. Brox, Ottar, *Nord- Norge: Fra allmenning til koloni*. Oslo 1984: 41.

⁴³ Løseth et al. 2014: 527-529. Lunden, Kåre, «Hva skjer i Nord- Norge? Eit historisk gjensyn», i Aarsæther, Nilsen og Reiersen (red.) *Folkemakt og regional utvikling*. Oslo 1982: 17-19.

⁴⁴ Løseth et al. 2014: 527-529. Fulsås 1983: 174-181. Fulsås et al. 1988: 88

⁴⁵ Løseth et al 2014: 527-529. Hartviksen, Bente, *Fiskerbøndernes arv. Gjeldsforhold i Nordland 1780-1865 vesentlig belyst ved skiftmateriale*. Doktoravhandling i historie. Universitetet i Oslo 2007: 223, 238, 590.

Kvinnens plass innenfor forretningsdriften

Man møter flere problemer og utfordringer i arbeidet med kjønnshistoriske studier. Kildematerialet kan for eksempel være mangelfullt. Det er ingen tvil om at kildene i større grad synliggjør menn. Historiker Ida Bull behandler denne problematikken i sin doktoravhandling om de trondhjemske handelshusene på 1700- og tidlig 1800-tallet. Her skriver hun blant annet om problematikken man står overfor når søkelyset skal settes på kvinners innsats i en familieøkonomi. Temaet hun her tar for seg er arbeidsdelingen mellom mann og kone i trondhjemske handelshus fra 1780 til 1830. Bull viser at kvinner bare unntaksvis kom til syne som økonomisk handlede personer, nettopp fordi mannen var familiens juridiske og økonomiske overhode. Offentlige arkiver nevner sjelden kvinnene, selv om de faktisk var til stede. Menns korrespondanse er dessuten bevart i større grad enn kvinnenes i de private arkivene fordi de ofte fungerer til å dokumentere økonomiske transaksjoner. Dette resulterer i at man får vite mer om andre sider ved menns liv. I sin artikkel *Enkers levebrød i et førindustrielt bysamfunn* (1986) fokuserer Bull på enker i Trondheim i perioden 1780-1820. Også her påpeker hun at det er vanskelig å finne gode kilder på kvinners arbeids- og inntektsforhold. Hun regner med at enkers arbeid er lettere å kartlegge enn gifte kvinners arbeid, nettopp fordi gifte kvinners arbeid oftest ble skjult bak mannens. Husholdningsregnskapsbøkene, som ble ført av husmoren, kan imidlertid gi et bilde av gifte kvinners brede ansvarsområde i familiebedriften.⁴⁶

De store handelshusene i Trondheim på 1700- og 1800-tallet fungerte i stor grad som en husholdsøkonomi der forretningen og produksjonen var integrert i husholdningen. Bull viser at forutsetningen for at kvinnene kunne være aktivt med – ikke bare i det arbeidet som gjaldt husholdningen – men også i det som gjaldt forretningene – var til stede. Kjøpmannen stod imidlertid i sentrum av virksomheten. Det var han som hadde borgerskap og de formelle rettighetene til å drive kjøpmannskapet. Han var gårdseier og skjøtet var utstedt til ham. Alle eiendommer stod i hans navn, og ble forvaltet av ham. Dette gjaldt også eiendommer som var arv fra konens familie. Ektemannen tok da imot arven og forvaltet den på vegne av henne. I tillegg var det husbonden som hadde det avgjørende ordet når det gjaldt å avgjøre kjøp og salg, kontrakter og avtaler. En gift mann måtte likevel ha sin hustru samtykke for å anvende sitt gods. Hustru og barn som var i hans husstand, var ellers underordnet hans vilje og kunne etter

⁴⁶ Hagemann et al. 2005: 179-181. Bull 1998:184-206. Bull 1986: 320-322.

loven ikke inngå kontrakter eller stifte gjeld uten hans samtykke, om det ikke var til åpenbar felles nytte.⁴⁷

Kompletterende kjønnsarbeidsdeling i de trondhjemske handelshusene

Bulls forskning viser en nokså klar ansvars- og arbeidsfordeling mellom mann og kone i datidens handelshus. Mannens oppgave var å lede virksomheten. I kraft av å være den juridiske og formelle hovedpersonen, hadde han retten til å ta avgjørelsene. Det var dessuten han som hadde den nødvendige opplæringen, enten det hadde foregått hjemme i hans foreldres hus, i en formalisert lærlingetid, gjennom studiereiser i utlandet eller gjennom skoleopphold. Guttene i dette miljøet ble oppdratt til å kunne bli ledere av en kjøpmannsbedrift og da den borgerlige realskole kom i gang, tok skolen opp undervisning som kunne være til nytte for dem i sin framtid som kjøpmenn. Her var matematikk, navigasjon og bokholderi sentrale fag. Pikeskolen underviste ikke i disse fagene. For jenter var det nok å lære seg regning og skriving for å kunne utføre mer beskjedne oppgaver i regnskapsførsel. Som leder av kjøpmannsbedriften var det mannens oppgave å ha ansvar for regnskapene. Likevel er det et viktig poeng at regnskapene i et kjøpmannshus besto av mange deler, og at kjøpmannen ikke førte alle bøkene selv. Bull trekker i denne sammenheng fram at der han holdt krambu, ble den daglige butikk-kladden ført av dem som stod i krambua. Dette kunne være kone, døtre, søstre eller tjenestefolk.⁴⁸

Mannens ansvarsområde var kontoret, der han beskjeftiget seg med regnskap og korrespondanse. Han måtte ha kontakt med viktige forbindelser utad og hadde derfor ærender på brygga, på tollbua, på rådhuset eller hos andre kjøpmenn i byen. Forretningsreiser var hans hovedansvar. Kjøpmannen kunne være på reise til markedene i distriktet, andre byer eller utlandet. Bokføring og korrespondanse opptok mye av tiden hans og idealet var at han selv skulle ha kontrollen med dette. Skriften i de daglige kladdene i Trondheimsfirmaene er imidlertid ofte skrevet med en annen hånd enn kjøpmannens. Handelsbetjentene eller husets kvinner kan ha ført disse. Den muntlige kontakten med forbindelsene kunne også ivaretas av konen i huset, og det henvises av og til i brev at avtaler er gjort med henne. Også forretningsbrev kunne være stilet til konen. Dette kunne være tilfelle når den som skrev hadde spesielt kjennskap til henne – for eksempel gjennom vennskap eller slektskap.⁴⁹

⁴⁷ Bull 1998: 189-192.

⁴⁸ Bull 1998: 192-198.

⁴⁹ Bull 1998: 193-198.

Kvinnenes hovedansvar var selve driften av husholdet. Hennes arena var vånegården og de nære omgivelsene. Konen i handelshuset spilte en sentral rolle i næringsvirksomheten, da hun ivaretok mange ulike arbeidsoppgaver i husholdet. Mange av de som besøkte handelshuset var folk som måtte behandles med omhu, velvilje og gjestfrihet. Konens rolle som ansvarlig for husholdningen var dermed av avgjørende betydning. Langveisfarende kjøpmenn og skipperne forventet bevertning og kanskje husly mens de var i byen. Kvinnene spilte dessuten en viktig rolle når det gjaldt ivaretagelsen av menneskene i husholdet. Læregutter, kjøpsvenner, tjenestepiker, gårdsdrenger og unge slektninger som skulle læres opp i huset eller gå på skole i byen var en del av husholdningen. Kvinnene sørget for mat, klær, renhold, opplæring og de unge menneskenes moralske utvikling. Det går klart fram av Bulls kilder at husmoren hadde ansvaret for husholdningsarbeidet: alt som hadde med matforsyning, matstell, stell av husdyr, klesstell, vask og hagebruk. Husstellet omfattet et forrådshusstell nesten på linje med det som foregikk på en større gård på landet. Bull peker på at kost og losji utgjorde en viktig del av lønna til de ansatte og at kvinnenes innsats med å skaffe dette var av økonomisk betydning.⁵⁰

Kryssende ansvars- og arbeidsoppgaver i de trondhjemske handelshusene

Mannen og konen i et handelshus fylte ulike arbeidsoppgaver, men var også stedfortredere for hverandre. Denne stedfortrederrollen kommer oftere til syne for kvinnenes vedkommende. Mannen var ofte bortreist, noe som betød at konen ble overlatt ansvaret hjemme. Siden konen var mer stedbunden enn sin mann og hennes viktigste aktiviteter var sentrert rundt bygården, ble hun et viktig knutepunkt for informasjon. Folk som møtte fram kunne snakke med henne, og hun kunne avgjøre saken direkte eller formidle beskjeder til og fra mannen. Bull hevder det derfor måtte bli naturlig at hun også diskuterte sakene med mannen, fordi hun hadde fått førstehåndskjennskap gjennom samtaler. Hun måtte dessuten være orientert om de viktigste sidene ved forretningen, for å kunne hankses med besøkende som kom. I mannens fravær var det alltid hun som var ansvarlig og i siste omgang var det hun som overtok driften av forretningen ved mannens død. Selv om handelsbetjentene hadde bedre opplæring enn henne, var det likevel hun som var mannens nestkommanderende og stedfortreder. Her påpeker Bull at konen hadde den samme interesse og «følelse for husets vel» som mannen, noe man ikke uten videre forventet at handelsbetjenter hadde.⁵¹

⁵⁰ Bull 1998: 197-199. Davidoff og Hall 1987: 279-282.

⁵¹ Bull 1998: 196-199.

Stedfortrederrollen kom tydeligst til syne i tilfeller der konen ble enke. Hun overtok da mannens lederrolle og ble husholdningens overhode. Dette kommer til uttrykk i de offentlige kildene, siden dette ansvaret både var formelt og juridisk forankret. I boken *Family Fortunes – men and women of the English middle class, 1780-1850* (1987) skriver historikerne Leonore Davidoff og Catherine Hall at koner som ble enker hadde oppfylt sine feminine forpliktelser om å inngå ekteskap og at dette ga dem juridiske rettigheter og adgang til markedet, slik at de kunne drive næringsvirksomheten videre. Bull viser i sin avhandling at kvinner i handelsforretninger ikke var ukjente med selve forretningsdriften. Handelshusene i perioden ble overtatt og drevet av enker i kortere perioder inntil nytt ekteskap, eller i lengre perioder. Enkenes drift viser klart at mange av dem hadde både kunnskaper og evner knyttet til forretningsdriften. Når mannen ble enkemann, ble ikke hans juridiske posisjon i husholdet endret. Man finner imidlertid eksempler på ektemannens stedfortrederrolle. Her viser Bull til tilfeller der ektemannen måtte overta husholdningsregnskapet når konen var syk eller i barselseng. Mannen kunne i tillegg være ansvarshavende hjemme når konen reiste bort på sosiale visitter. Han var da ansvarlig for konens ansvarsområde og måtte for eksempel overvåke husarbeidet.⁵²

Kvinner handels- og næringsdrift i overgangen mellom 1700- og 1800-tallet

1800-tallet førte med seg store endringer av kvinners økonomiske rettigheter. I sin hovedfagsoppgave *Kvinner og næringsrett – kvinneparagrafene i håndverksloven av 1839 og handelsloven av 1842* (1993) forsøker historikeren Gerd Mordt å kartlegge hvilke konsekvenser denne liberaliseringen fikk for kvinners selvstendige håndverks og handelsdrift i Christiania på 1800-tallet. Her behandler hun kvinners rettslige status som ugift, gift og enke og viser hvilken innvirkning denne statusen hadde på deres individuelle handlingsfrihet. Mordt påpeker for eksempel at det nesten bare er ugifte kvinner og enker som står oppført med arbeid i folketellingen for Christiania i 1815. De gifte kvinnene som står oppført med inntektsbringende arbeid, utgjorde bare henholdsvis 3,1 prosent og 3,6 prosent av dem med kjent sivilstand. Hun viser til at flertallet av de gifte kvinnene står oppført som «Hustrue» i folketellingen fra 1801. I folketellingen fra 1815 varierer imidlertid opplysningene fra røde til røde. Mordt peker på at de gifte kvinnene står oppført med eget navn og alder i noen roder og at det i rubrikken for levevei står at kvinnen drev «huslig Sydsel», «huslig gjerning» eller «huslig Arbeid». I andre roder er bare alderen til de gifte kvinnene oppgitt. Hun hevder man må se til andre kilder enn folketellingene dersom man ønsker å finne opplysninger om de gifte kvinnenes arbeid. På lik

⁵² Davidoff og Hall 1987: 287. Bull 1998: 196-200.

linje med Bull mener Mordt at de gifte kvinnene hadde ansvaret for husholdningen, men at dette bare var en del av deres mange arbeidsoppgaver. Slik det også framgår i Bulls doktoravhandling deltok både mann og kone i den førindustrielle familien i det produktive arbeidet. Ekteskapet fungerte på sett og vis som et økonomisk partnerskap.⁵³

Ved hjelp av rettsmateriale som kilde har historiker Hilde Sandvik funnet ut at gifte kvinner deltok i næringslivet i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet, til tross for manglende formelle rettigheter. Her viser hun at håndverkerkoner solgte produkter i verkstedene, mens høkerkoner og kjøpmannskoner sto bak disken. Også skattemanntall fra Christiania i perioden 1801-1830 kan kartlegge kvinners arbeid. Mordt peker på at de fleste kvinnene man finner her er enker. Dette understøtter Bulls påstand om at det er lettere å finne gode kilder på enkers arbeids- og inntektsforhold, noe som kan ha en sammenheng med at enker har hatt en sterk posisjon i samfunnet generelt og forretningslivet spesielt. Borgerenker hadde for eksempel rett til å fortsette næringsdriften på ektemannens borgerbrev, noe som var tilfellet for de fleste av enkene i skattemanntallet for Christiania. Bull skriver i sin artikkel om enker i Trondheim på 1700- og første halvdel av 1800-tallet at enken rykket opp i mannens posisjon som rettighetsinnehaver når han døde. Hun hevder enkene befant seg i en særstilling fordi de, i motsetning til ugifte og gifte kvinner, ble betraktet som fullmyndige. Gjennom å studere skattemanntallet har Mordt kartlagt at det kun var et mindretall av kvinnene i skattemanntallet fram til 1850 som hadde egen næringsbevilling og at flertallet av kvinnene som drev borgerlig næring drev en eller annen form for handel. Det går i tillegg fram av skattemanntallet at det ble drevet næringsvirksomhet i kvinners navn.⁵⁴

Kjøpmannsenker som drev videre på sin manns borgerskap hadde ofte en handelsfullmektig eller kjøpsvenn til å hjelpe seg med driften. Også menn som drev handel av en viss størrelse hadde behov for støtte fra en handelsfullmektig. Det var som regel den samme fullmektigen som hadde vært ansatt tidligere, som fortsatte i enkens tjeneste. Bull har i sammenheng med dette forsøkt å kartlegge i hvilken grad enkene selv deltok aktivt i driften. Var det enken som hadde styringen, eller overlot hun det til sin fullmektig?⁵⁵

⁵³ Mordt 1993: 19-20. Hagemann et al. 2005: 161-162. Bull 1998: 157, 184- 200.

⁵⁴ Mordt 1993: 19-33. Sandvik, Hilde «Umyndige» kvinner i handel og håndverk. *Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700- tallet*, hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Oslo, 1985: 64-73. Bull 1986: 318-320.

⁵⁵ Bull 1986: 328-333.

Her har Bull gjort en studie av flere ulike enker i Trondheim som fortsatte i mannens næring etter hans død. Benedicte Fasting Bonsach er en av disse. Da hun ble enke i 1813 fortsatte hun handelen på sin manns borgerskap, der hun drev handel på utlandet, på Lofoten og på markedene i distriktene på lik linje med mange andre kjøpmenn og grosserere i Trondheim i samtiden. Bull går i denne sammenheng inn på hvordan forretningen ble drevet. Handelen forutsatte blant annet mange reiser til de forskjellige markedene i distriktet, og til Lofoten. Madame Bonsach foretok i en viss grad disse reisene selv. Hun var, ifølge Bull, godt kjent med mange av kundene i distriktet fra egne reiser, og fra deres besøk i Trondheim. De fleste reisene ble imidlertid foretatt av kjøpsvenner og skipperer som handlet på hennes vegne og avla rapporter og regnskap for henne. Bull mener dette var den vanligste måten å drive slik handel på for kjøpmenn på den tiden. Det er interessant å se at nesten all korrespondanse var stilet til madame Bonsach. Ved nærmere øyesyn viser det seg imidlertid at det ikke var hun selv som hadde ført korrespondansen, men en eldre kjøpmann. Han bestyrte forretningen for både henne og en annen enke. Bull legger til at man ikke med sikkerhet kan vite hvem det var som bestemte hva som skulle stå i brevene, men at det kan virke som om fullmektigen kunne bli litt egenrådig.⁵⁶

Mordt hevder at gifte kvinners deltakelse i næringsdriften på mange måter var en forutsetning for at de senere kunne fortsette næringsdriften som enke. Dette er en hypotese som understøttes av Bulls doktoravhandling og som er svært relevant for tematikken i denne oppgaven.⁵⁷ Ifølge Mordt var kvinners aktive næringsutøvelse en realitet som avspeiles i skattemanntallene. Hun viser i tillegg til en uttalelse fra Justisdepartementet i 1845: «Det kan (...) antages som det sædvanligste, at Enken fortsætter sin afdøde Mands Næringsvei (...)»⁵⁸ Hun påpeker at kvinner i snitt utgjorde 10,4 prosent av de næringsdrivende borgerne i perioden 1801-1830 i Christiania. De viser også at kvinnene vanligvis drev en mindre omfattende næringsvirksomhet enn menn og at flertallet av kvinnene som drev borgerlig næring var enker som fortsatte næringsdriften på ektemannens borgerbrev. Mordt hevder at det ikke lar seg gjøre å generalisere på bakgrunn av eksemplene sine, men at de understøttes av Bulls undersøkelser av enkene i Trondheim. Det er ifølge Bull vanskelig å gi en entydig konklusjon på i hvilken grad kvinner som arvet forretningen etter sin mann, selv drev den videre. Hun viser til at det finnes eksempler på kvinner som aktivt drev sin egen forretning, kvinner som overlot forretningsavgjørelser til en

⁵⁶ Bull 1986: 331-332.

⁵⁷ Mordt 1993: 31-33. Bull 1998: 184-200.

⁵⁸ Mordt 1993: 32-33.

fullmektig og kvinner som drev forretningen videre med betydelig hjelp fra en fullmektig. Hun konkluderer med at det ikke var uvanlig at enker drev forretningen videre, og tok aktivt del i virksomheten.⁵⁹

Det går imidlertid fram av Bulls undersøkelser at enker ofte giftet seg igjen etter relativt kort tid. Her har hun tatt utgangspunkt i 46 kvinner i Trondheim som ble enker i perioden 1794-1800. 15 av de 37 hun finner igjen i folketellingen i 1801, var da gift igjen. Samtlige av disse var huseiere, og i nesten alle tilfellene ble ekteparet boende i hennes gård. De som giftet seg igjen, ble ofte gift med menn som var yngre enn dem selv og disse hadde som regel ikke vært gift før. Bulls undersøkelser viser dessuten at det var vanlig å gifte seg med menn som hadde samme yrke som deres tidligere ektemenn. Dette mener jeg henger sammen med organiseringen av bedriften, der familieøkonomien stod sentralt. Bull vektlegger nettopp dette i sine undersøkelser og poengterer at hele husstanden var sammen om arbeidet i bedriften og at dette forutsatte mann og kone. Det ble gjerne nødvendig å ansette arbeidshjelp dersom den ene ektefellen falt fra. En enke som hadde et håndverksverksted måtte for eksempel ansette en svenn til å forestå verkstedet. Forutsetningen for å kunne ha råd til å ansette hjelp var at bedriften var solid nok til å bære lønnsutgiftene. Dersom det ikke var økonomi til å ansette arbeidshjelp ville det være et større behov for omgifte for å kunne fortsette bedriften. Ved inngåelse av nytt ekteskap mistet enker de vide rettighetene sine, noe som kan tyde på at behovet for å holde bedriften på beina i mange tilfeller var stort.⁶⁰

Slik vi har sett gjennom Mordt, Bull og Sandviks undersøkelser har enker tradisjonelt sett hatt en sterk posisjon i det norske samfunnet. Allerede før utformingen av den nye håndverks- og handelslovgivningen i 1839 og 1842, i forbindelse med omleggingen til en mer individorientert markedsøkonomi, var enkers livsgrunnlag sikret gjennom regler om arv og skifte, for eksempel ved regler om fortsatt leieforhold eller næringsrett. Borgerenker hadde for eksempel rett til å fortsette sin manns næring, noe som gjorde det mulig for dem å forsørge seg selv og samtidig sikre familieforretningens videre drift. Spenningene mellom norm og praksis gjør seg i denne sammenheng gjeldende. Det var først i 1842 at enkelte kvinner fikk retten til å drive handel i eget navn, men enker hadde i praksis hatt muligheten til dette i flere århundrer. Loven var på denne måten en formalisering av tidligere sedvane.⁶¹

⁵⁹ Mordt 1993: 32-33. Bull 1986: 333.

⁶⁰ Sandvik 2002: 48-53. Bull 1986: 324-325.

⁶¹ Sandvik 2002: 50. Bull 1986: 318-319. Mordt 1993: 19-33.

Konsekvensene av håndverks- og handelsloven for kvinners næringsdrift

På 1800-tallet kom det en rekke lover om kvinners myndighet og adgang til skole, yrker og næringsliv. Det ble i løpet av århundret reist politiske krav om at borgerlige rettigheter skulle omfatte alle klasser og begge kjønn. Med håndverks- og handelslovene fra 1839 og 1842 fikk ugifte, separerte og enker adgang til en del av markedet. Dette var i tråd med datidens liberale tankegang, der næringsfrihet var et sentralt prinsipp.⁶² Mordt har forsøkt å kartlegge hvilke konsekvenser disse bestemmelsene fikk for kvinners selvstendige håndverks og handelsdrift i Christiania fram til 1850. Hun mener handelsloven innebar vesentlige nyheter for kvinner, i motsetning til håndverksloven. § 49 i sistnevnte lov bestemte at magistraten kunne gi enker og ugifte kvinner som var svekket på grunn av alder eller sykdom bevilling til å drive håndverk uten hjelp av svenner og drenger. Dette innebar ikke noe vesentlig nytt i forhold til tidligere praksis, siden kvinner hadde fått bevilling til håndverk allerede på begynnelsen av 1800-tallet. Handelslovens § 2 bestemte imidlertid at kvinner som var over 25 år og enten var enker, skilte eller ugifte og hadde myndighetsbevilling kunne bli handelsberettiget. Dette handelsbrevet ga dem rett til å drive alle typer handel med unntak av eksport. Ifølge Mordt innebar handelslovens § 2 noe prinsipielt nytt, fordi den ga kvinner en rettighet som gjorde dem til økonomiske subjekter. Enhver kvinne som tilfredsstilte betingelsene loven stilte, hadde krav på handelsrett. De bevillingene kvinner hadde fått tidligere, var gitt på grunnlag av behovsprøving.⁶³

Mordt har undersøkt konsekvensene av § 49 i håndverksloven og § 2 av handelsloven på kort sikt. Det er ingen tvil om at handelslovens § 2 fikk størst betydning for kvinner. Fram til 1850 var det få kvinner i Christiania som fikk håndverksbevilling med hjemmel i § 49. Denne bestemmelsen fikk derfor liten betydning. Kvinner hadde begrenset adgang til opplæring og måtte dessuten være over 40 år før de kunne få bevilling til håndverk. Handelslovens § 2 fikk langt større betydning. Mordt har for eksempel kartlagt at hele 40 kvinner skaffet seg handelsrett i Christiania i perioden 1842-1850. Det er derfor ingen tvil om at det var stor forskjell på de to bestemmelsene. Da håndverksloven ble forfattet på midten av 1830-tallet hadde det lenge vært dårlige økonomiske tider og håndverkere var en yrkesgruppe som var utsatt for sterk konkurranse. Lovkomiteen ønsket dessuten å respektere laugenes rettigheter og dette begrenset mulighetene til å gi nye grupper utstrakte rettigheter innenfor håndverk. Da

⁶² Sandvik 2002: 217. Hagemann et al. 2005: 196.

⁶³ Mordt 1993: 159-160.

handelsloven ble forfattet var det imidlertid gode tider, og handelen var en næring i vekst. Mordt hevder derfor at tidsforskjellen mellom lovene kan ha hatt en innvirkning på det ulike utfallet. Behovet for å åpne for nye muligheter for kvinners forsørgelse kan ha føltes sterkere da handelsloven ble utformet, enn tidligere. Kvinners dyktighet og aktive deltakelse i handelen var dessuten kjent i samtiden. Dette var en næring kvinner hadde forutsetning for å drive, noe som ikke var tilfellet med håndverksnæringen.⁶⁴

Kvinner hadde ikke den samme faglige kompetansen i håndverksnæringen og det var nok derfor de fikk slippe mer til i handelsnæringen. Først i 1860 kom en ny lov som reviderte håndverkslovens § 49. Aldersgrensen ble da senket fra 40 til 25 år for ugifte kvinner, mens det for andre grupper ikke var noen aldersbegrensning. Skilte kvinner og gifte kvinner som var forlatt av ektemannen fikk også håndverksrett. Det ble i tillegg bestemt at kvinnens adgang til håndverksnæringen ikke lenger skulle være underlagt magistratens og formannskapets vurdering.⁶⁵

Sandvik diskuterer kvinners myndighet i sin doktoravhandling. Fra 1845 fikk ugifte kvinner myndighetsstatus som «mindreårige» tilsvarende menn mellom 18 og 25 år, og i 1863 fikk ugifte kvinner samme myndighet som menn. Her peker hun på et viktig moment: «i en tid der borgerlige rettigheter fortsatt var bundet til eiendom og næring, ble gifte kvinner hengende etter.»⁶⁶ Ugifte tjenestejenter, separerte kvinner og gamle enker fikk større personlig myndighet og større næringsrett enn gifte koner. Det ble fremmet forslag om at gifte kvinner skulle ha større råderett i formuesspørsmål, men disse forslagene ble avvist. Først med lov om ektefellers formuesforhold i 1888 fikk gifte kvinner myndighet. Dette var imidlertid en svært begrenset myndighet, da den samme loven fastslo at mannen alene bestemte over fellesboet.⁶⁷ Sandvik skriver:

I europeisk kvinnehistorie står 1800-tallet i reaksjonens tegn, først og fremst pga. den omfattende ideologiske og vitenskapelig begrunnede forskjellsbehandlingen av kjønnene. Den voksende middelklassen var det primære nedslagsfelt for denne ideologien. Reformene i Norge som forbedret ugifte kvinners og enkers rettslige stilling kan en se som en motsats til denne utviklingen.⁶⁸

⁶⁴ Mordt 1993: 160-161.

⁶⁵ Mordt 1993: 160-161.

⁶⁶ Sandvik 2002: 217.

⁶⁷ Sandvik 2002: 217.

⁶⁸ Sandvik 2002: 217.

Sandvik hevder disse reformene opphevet tidligere lovers forskjellsbehandling med hensyn til kjønn på visse punkt, og at de fungerte som et svar på et behov hos enslige kvinner som måtte forsørge seg selv. Hun påpeker at lovene til en viss grad representerte en formalisert praksis i domstoler og forvaltning. Her er det nødvendig å legge til at Sandvik også argumenterer for at gifte kvinner i praksis hadde relativt stor rettslig handleevne. Hun hevder det trolig er mest riktig å se myndighet både før og nå som et relativt begrep. Man kan imidlertid stille spørsmål ved hvorfor det gikk så lang tid før gifte kvinners rettslige stilling ble reformert, og hvorfor de økonomiske reformene ikke inkluderte gifte kvinner før i 1894.⁶⁹

Kjønnsideal og kvinnerealiteter

For å få en bedre forståelse av Anna Elisabeths samtid og rammene hun opererte innenfor, er det nødvendig å behandle det nye kvinneidealet som oppstod på midten av 1800- tallet. Som jeg allerede har vært inne på var det en rekke utviklingstrekk i samtiden som bidro til å forbedre kvinners status. Sterke normer begrenset imidlertid kvinners rolle som handlende subjekter innenfor den nye, borgerlige offentligheten. Historiker Gro Hageman påpeker at begrensningene ble strengere enn det de hadde vært innenfor det tidlige 1800- tallets sosietetsliv og salongkultur. En kvinnes verdighet ble i enda sterkere grad enn tidligere uforenelig med alle former for offentlighet. Skillet mellom den offentlige og den private sfæren er, som kjent, en aktuell analysemodell i kjønns historisk forskning. Kvinnen hørte ikke bare til innenfor familien, men også innenfor det private. En offentlig kvinne i det borgerlige samfunnet var en æreløs kvinne – det samme som en prostituert.⁷⁰ Her kan man trekke inn endringsprosessene som fant sted på 1800- tallet. Med kapitalakkumulering, industrialisering og voksende byråkrati kom for eksempel menns arbeid til å foregå fysisk adskilt fra den øvrige næringsdriften. I sin studie av enker som fortsatte sin manns næring på 1700- og 1800- tallet er Bull inne på en lignende problematikk. Hun sporer blant annet en noe usikker tendens til at enkene av storborgerskapet i overgangstiden mellom 1700- og 1800- tallet etter hvert trakk seg ut av en aktiv forretningsvirksomhet. Dette stod i grell kontrast til situasjonen tidligere på 1700- tallet, der enkene selv hadde tatt seg av forretningsvirksomheten sin. Bull mener dette henger sammen med det nye borgerlige «frue»-idealet som nettopp utelukket hustruene fra å delta aktivt i

⁶⁹ Sandvik 2002: 217, 260. URL 6: artikkel på Store norske leksikon vedrørende kvinners rettigheter i Norge i perioden 1814-1913.

⁷⁰ Hagemann et al. 2005: 241. Øye 2005: 48.

forretningen, og som førte til at de ikke lenger hadde den erfaringsbakgrunnen som trengtes når de ble enker.⁷¹

Et annet relevant spørsmål er hvordan handelsmenn i samtiden forholdt seg til kvinneidealet. Enker som drev handel var en del av en offentlig og maskulin sfære og de måtte forholde seg til menn som gjerne hadde en oppfatning av anstendig feminin oppførsel. Næringsdrivende kvinner oppfylte ikke nødvendigvis kravene til samtidens strenge kvinneideal, og man kan i denne sammenheng stille spørsmål ved om handelsdrivende kvinner ble tatt alvorlig av sine mannlige kolleger.⁷² Bull skriver at det stort sett ser ut til at kvinner som fortsatte handel etter sin mann, ikke hadde store problemer med å bli tatt seriøst. Likevel finner hun eksempler på kvinner som mente de ble behandlet dårligere enn mannlige kolleger. I arkivet etter madam Bonsach går det fram at enkelte handelsmenn i samtiden mente kvinnelige forretningsdrivende ikke alltid hadde like god greie på forretningene som menn. En forretningsforbindelse i Hamburg anså det for eksempel som nødvendig i et privat brev å forklare henne en forretningstransaksjon begrunnet med at hun var fruentimmer og enke.⁷³

Spenninger mellom norm og virkelighet i Salten på 1800- tallet

Knut Dørum behandler den økende maskuliniseringen av det vesteuropeiske samfunnet på 1800- tallet i sin artikkel «Bydamer og bygdekvinner i offentligheten i Salten på 1800-tallet» i boka *Politikk, profesjon og vekkelse – kvinner i Norge på 1800- og 1900- tallet* (2014). Denne maskuliniseringsprosessen tok på mange måter et oppgjør med 1700-tallets aristokratiske *gentleman* som skulle vise følelser, være empatisk og oppofrende overfor andre, ikke minst overfor venner og familie. Det nye mannsidealet latterliggjorde og fordømte det aristokratiske galanteriet og føleriet som kvinnelig, svakelig og skammelig. Den ideelle mann skulle være røff, atletisk og følelseskontrollert. Han skulle unngå alt som kunne minne om kvinnelighet. Dette gjaldt både parfyme og kosmetikk, noe 1700- tallets *gentleman* hadde brukt mye av. Det er ingen tvil om at denne nye vektleggingen av maskuline verdier også nådde Salten i første halvdel av 1800-tallet. Likevel påpeker Dørum at virkeligheten ikke stemte overens med idealet, da det var en mye større grad av kontinuitet i kjønnsroller i Salten gjennom hele 1800-tallet.⁷⁴

⁷¹ Hagemann et al. 2005: 241, 181-182. Øye et al. 2005: 48. Bull 1986: 331.

⁷² Davidoff og Hall 1987: 288.

⁷³ Bull 1986: 273, 332.

⁷⁴ Dørum et al. 2014: 32-35.

Arbeidsdelingen mellom kjønnene var tilpasset en økonomi der mennene i store deler av året var ute på fiske, noe som betød at gårdsdriften i lange perioder var overlatt til kvinnene. Til tross for at dette mønsteret holdt seg stabilt gjennom 1800-tallet, meldte det seg noen endringer mot slutten av århundret. Den allsidigheten som kvinnene hadde hatt i arbeidslivet ble for eksempel snevret inn og grensene mellom kvinnearbeid og mannsarbeid ble skarpere trukket opp. I sin doktoravhandling peker historikeren Åsa Elstad på interessante trekk ved kvinner og menns tradisjonelle arbeidsoppgaver i Nord-Norge. Med bakgrunn i minnemateriale, innsendte beretninger og folketradisjonsmateriale fra Vesterålen dokumenterer hun at det var en nokså utvidet kvinnekompetanse og kvinneverole på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet. Denne rollen hadde blitt etablert over flere hundreår og hadde endret seg lite. Mens mennenes arbeidsoppgaver og kompetansefelt var klart avgrenset, og knyttet til gjøremål som fiske, håndverk og jordbruk, hadde kvinnene en mer allsidig kompetanse. Kvinnenes selvfølelse var med dette knyttet til flere arbeidsfelt enn mennenes. Deres kompetanseområde strakte seg utover ressursforvaltning, subsistensproduksjon og omsorg. Kvinner kunne dessuten ta økonomiske avgjørelser på vegne av husholdet. Når mannen var fraværende i lengre perioder måtte hun dekke hans arbeidsoppgaver. Dette medførte at hun i flere sammenhenger måtte representere husholdet utad og ivareta oppgaver i en bygdeoffentlighet.⁷⁵

Normativt var det riktignok en skarp grense mellom den mannlige og den kvinnelige verden. Man hadde for eksempel en klar forestilling om at fjøs og husdyr tilhørte kvinnene, mens sjøen og fisket tilhørte mennene. Elstad gjør det likevel klart at det var vanskelig å overføre den kjente dikotomien «innanstokks» og «utanstokks» på arbeidsdelingen mellom kjønn i Nord-Norge. Dette kommer tydelig fram i et eksempel fra 1865, der sorenskriveren i Vesterålen beretter at det under sommerfisket var 200 båter som for en stor del ble rodd av «fruentimmer».⁷⁶

Til tross for at mennene ofte var på sjøen, befant de seg også på land over lengre perioder. De forsøkte ofte å kontrollere kvinner som opptrådte i offentlighetsroller. Kvinner som møtte på tinget eller kirkebakken for å representere husholdet, gjorde det på vegne av mannen, og de hadde med seg fullmakt fra ham. Amtmannen i Nordland skrev i 1874 at menn ikke ville godta

⁷⁵ Dørum et al. 2014: 32-35. Elstad, Åsa, *Arbeidsliv i fiskarbondeshushald. Kulturelle perspektiv på sosialisering og kjønnsidentitet. Bø og Hadsel i Vesterålen 1870-1970*, doktoravhandling i historie. Universitetet i Tromsø 2002: 109, 117.

⁷⁶ Dørum et al. 2014: 35-36. Elstad 2002: 119.

det deres kvinner hadde uttalt eller skrevet mens de var borte på sjøen. Det finnes eksempler på menn som ble gjort narr av når de lot konene representere dem utad. Det er ingen tvil om at idealet var klart og at det var visse begrensninger for hvor mye kvinnene kunne representere familie og hushold. Det var store spenninger mellom norm og virkelighet. Selv om kvinnene på bygdene kunne ha en nokså allsidig kompetanse, der de ofte fungerte som stedfortredere for ektemannen, var normene viktige. Disse la føringer og definerte status. I det gjeldende normsystemet hadde både kvinner og menn status og ære, men det var mannen som var husholdets øverste leder. Typiske mannlige sysler hadde derfor høyere status enn kvinnelige.⁷⁷

På slutten av 1800-tallet ser man en tydelig tendens til at skillelinjene mellom mannsarbeid og kvinnearbeid ble skarpere. Dørum trekker fram flere eksempler som understreker dette. Formannskapet i Skjerstad kunne berette i 1887 at det i bygda de seinere år hadde blitt en økt bevissthet om manndighet, mannens ære og arbeidsoppgaver, sammenlignet med kvinnen og det kvinnelige. På dette tidspunktet var det blitt utenkelig at kvinner ble med på fiske, eller at menn stelte i fjøset. Dørum hevder dette hang sammen med utviklingstendensene man ser i andre vesteuropeiske land i samtiden, der maskuline verdier ble opphøyet. Dette idealet hadde fått større innpass på bygdene mot slutten av 1800-tallet enn det hadde hatt i første halvdel av århundret. Det borgerlige kvinneidealet, som la vekt på husmoren, hadde dessuten fått tydeligere nedslag i praksis i bygdesamfunnene. Elitens idealer hadde smittet over på det brede lag av befolkningen på landsbygda. Dørum peker imidlertid på forskjeller mellom de ulike samfunnsjiktene. Han hevder for eksempel at det blant kjøpmennene og embetsmennene i Salten, eksisterte en grensegangen mellom maskuline og feminine kompetanser, funksjoner og roller, som var langt sterkere allerede tidlig på 1800-tallet.⁷⁸ Som vi skal se i de følgende kapitlene, preget dette også Anna Elisabeths liv og virke på Kjerringøy handelssted.

Konklusjon

Som vi har sett representerer midten av 1800-tallet et epokegjørende skifte i norsk historie. Privilegiumssamfunnet var i ferd med å gå i oppløsning og handelsstedene måtte vike for industrialiseringens tidsalder. I kjølvannet av industrialiseringen og en mer liberal økonomi materialiserte det seg en rekke spørsmål tilknyttet kvinners formelle rettigheter. Kvinneparagrafene i håndverksloven og handelsloven er sentrale i denne sammenheng, fordi

⁷⁷ Dørum et al. 2014: 36-37.

⁷⁸ Dørum et al. 2014: 38.

de ga kvinner adgang til selvstendig yrkesutøvelse og økonomisk virksomhet. De fikk egne rettigheter og ble økonomiske subjekter. Spesielt handelsloven av 1842 representerte noe nytt. Disse lovene betraktes gjerne som innledningen på en serie nye lover som skulle føre til formell likestilling mellom kjønnene i Norge. Det er paradoksalt at utviklingen gikk i denne retning, med tanke på at reformarbeidet ble ledet av menn som hadde klare forestillinger om at kvinners «bestemmelse» var å være hustru og mor. Dette skjedde dessuten i en tid da et borgerlig kvinnesyn vant stadig sterkere innpass. De nye normene fremmet et skille mellom maskuline og feminine kompetanser og arbeidsoppgaver, og dette fikk stadig sterkere innpass i det norske samfunnet utover 1800-tallet. Også i Salten, der kvinnene tradisjonelt sett hadde utført mannsarbeid i mennenes fravær, fikk de nye normene innpass.⁷⁹

Når ugifte kvinner, enker og skilte kvinner i 1839 og 1842 fikk muligheten til å forsørge seg selv gjennom produksjon, kjøp og salg, hadde dette økonomiske årsaker. Forsørgelsen av disse kvinnene var et samfunnsproblem og selv om løsningen på problemet harmonerte dårlig med lovgivernes oppfatning av kvinnerollen, var det et nødvendig tiltak. Ugifte kvinners myndighet ble med andre ord styrket i lovverket, samtidig som det borgerlige idealet innskrenket kvinners handleevne i den offentlige sfæren. Det var kun kvinnene som falt utenfor det normale mønsteret som tilfredsstilte betingelsene de nye lovene stilte. Gifte kvinner ble med dette hengende etter og oppnådde ikke status som myndige før i 1888 – lenge etter ugifte kvinner, enker og skilte kvinner.⁸⁰

⁷⁹ Sandvik 2002: 217. Mordt 1993: 161-162. URL 6: artikkel på Store norske leksikon vedrørende kvinners rettigheter i Norge i perioden 1814-1913.

⁸⁰ Sandvik 2002: 217. Mordt 1993: 161-162. URL 6: artikkel på Store norske leksikon vedrørende kvinners rettigheter i Norge i perioden 1814-1913.

Kapittel 3: Hustru og stedfortreder 1822-1849

I dette kapittelet vil jeg aller først gi en framstilling av Anna Elisabeth Ellingsens (1801-1879) sosiale og økonomiske bakgrunn. Videre vil jeg forsøke å kaste lys på perioden hun var gift med sin første ektemann Jens Nicolai Ellingsen (1796-1849). Paret giftet seg 31. desember 1822 og ekteskapet skulle vare i nesten 27 år. Jens Nicolai døde imidlertid 1. desember 1849 etter noen ukers sykeleie og Anna Elisabeth videreførte driften.⁸¹ Dette kapittelet vil derfor omhandle driften av handelsstedet i tiden *før* Jens Nicolai døde. Her vil jeg i hovedsak benytte meg av korrespondanse ført av Jens Nicolai i perioden 1823-1847. Avtegnet det seg noen klar arbeids- og ansvarsfordeling mellom ektemann og kone i kildematerialet?

Anna Elisabeths familie

Anna Elisabeth Ellingsen (født Sverdrup) av Kjerringøy var i sin tid kanskje Nord-Norges rikeste kvinne. Hun var eldste datter av gjestgiveren og jekteskipperen Christen Sverdrup (1771-1829) som overtok Kjerringøy handelssted i 1803. Sverdrup hadde ingen sønner og Anna Elisabeth var sannsynligvis arvingen til sin fars handelshus. Hun var riktignok avhengig av å gifte seg på grunn av datidens lovgivning, som tilsa at kvinner ikke kunne drive økonomisk virksomhet i eget navn. Dette er noe jeg vil gå nærmere inn på i dette kapittelet. Det har likevel blitt skrevet lite om Anna Elisabeth og hennes rolle i litteraturen om Kjerringøy, da fokuset stort sett har vært på mennene som hadde sitt virke på handelsstedet. Anna Elisabeths første ektemann, Jens Nicolai, har for eksempel vært mer sentral i litteraturen om handelsstedet enn sin kone. Likevel er det nok Anna Elisabeths andre ektemann, Erasmus Benedicter Kjerschow Zahl (1826-1900), som har fått mest fokus. Det kan være flere årsaker til at det har vært et så sterkt søkelys på menn i litteratur vedrørende handelsstedene i Nordland. Forskningsfeltet har tradisjonelt sett vært mannsdominert og det er en kjent sak at gifte kvinner har en tendens til å forsvinne i kildene, til tross for at de fylte viktige roller. Dette er nok også tilfellet for Anna Elisabeth, da hun er mindre synlig i kildematerialet i periodene hun var gift enn da hun var enke. Det har en sammenheng med at det var ektemannen som var den juridiske og formelle hovedpersonen i ekteskapet og forretningen. Først da Anna Elisabeth ble enke, tok hun over ektemannens juridiske lederrolle og ble husholdningens og forretningens overhode, noe som seinere har resultert i at man vet mer om livet hennes i enkeperioden enn i andre perioder.⁸²

⁸¹ Gudbrandson 2004: 431. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014. Intervju med Erika Søfting 30.09.14.

⁸² Hagemann et al. 2005: 179-181. Bull 1986: 319-322. Bull 1998: 192.

Anna Elisabeths familie tilhørte toppsjiktet i det nordnorske kystsamfunnet på 1800-tallet. Gjennom sin rolle som jekteskipper og gjestgiver inngikk Sverdrup i det som etter hvert skulle bli en enhetlig og sammensveiset handelsstand i landsdelen. Det sosiale miljøet som oppstod som følge av denne grupperingen, bidro til å forme Anna Elisabeths personlighet og oppfatning av verden. Dette er noe jeg vil påpeke underveis i oppgaven, ved hjelp av ulike eksempler fra Anna Elisabeths liv.⁸³

Bolette Catharina Winstrup Jensdatter Dreyer (ca.1777-1850) var Anna Elisabeths mor. Da ektemannen døde i 1829 fortsatte hun næringsvirksomheten på Kjerringøy fram til 13. Mai 1836. En vandrehistorie forteller at hun i 1845 skal ha dratt til Bodø og blitt handelsmadame i en alder av nesten 70 år.⁸⁴ Man skal derfor ikke se bort fra at hun var et forbilde for den eldste datteren sin, i og med at hun drev handel som enke. Bolette Catharina kan dessuten ha videreført kunnskapen hun hadde om forretningsdriften til datteren og hadde sannsynligvis myndighet til å bestemme at Anna Elisabeth og Jens Nicolai skulle overta handelsstedet etter henne. Anna Elisabeth hadde tre yngre søstre som het Lorentse Christina (f.1802), Johanna Brønlund (1805-1887), og Christiane (Stine) Bolette (f.1810). Lorentse Christina har forsvunnet fra kildematerialet, men om de tre andre søstrene het det at den eldste var Nordlands klokeste kvinne, den andre var den vakreste og den tredje var den dyktigste kvinnen i Nordland. Alle tre giftet seg med kjøpmenn som tilhørte framstående familier i Nordland. Johanna Brønlund giftet seg for eksempel med kjøpmann Melchior Koch. Deres sønn, Jens C. Koch, skulle bli en av de ledende borgerne i Bodø i sin tid. Christiane Bolette ble gift med handelsmann Bonsach Gotaas på Støtt. Også dette ekteskapet skulle resultere i en framstående Bodø-borger. W.C. Gotaas var med på å starte industriforetak i byen og tok dessuten del i flere forretninger sammen med Zahl. Den ene datteren til Gotaas, Anna Elisabeth Gotaas (1865-1936), ble Zahls pleiedatter. Hun arbeidet som kontordame for ham og giftet seg etter hvert med Gerhard Kristiansen (1868-1937) som var handelsfullmektig på Kjerringøy på slutten av 1800-tallet. De fortsatte driften i nedgangstiden på begynnelsen av 1900-tallet.⁸⁵

⁸³ Knutsen et al. 1988: 24-25.

⁸⁴ Gudbrandson 2004: 394, 431. Intervju med Erika Søfting 30.09.14. Skifteforhandlingsprotokoll for Salten sorenskriveri 1846-1853, Nordland Fylke. S 143-144. Skifte etter Bolette Catharina 6. desember 1850.

⁸⁵ Coldevin, Axel, *Bodø bys historie*. Bodø kommune 1937: 29, 91-99. Fulsås 1983: 13-14. Knutsen et al. 1988: 24-25, 84. Johnsen, Rolf, *Minner fra Hamsuns Sirilund*. Bodø 1970: 36. Intervju med Erika Søfting 30.09.14. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014.

Anna Elisabeths utdanningsbakgrunn

Anna Elisabeth Ellingsen ble som ungpige sendt til Trondheim for å gå på skole. Her lærte hun finere matlaging, pianospill og kunsten å anlegge hage. Dette var kunnskap hun fikk bruk for i rollen som gift overklassekvinne på et privilegert handelssted. Hun hadde i tillegg fått en viss opplæring i føring av regnskap, noe som kom godt med da hun ble enke og måtte videreføre driften av handelsstedet alene.⁸⁶ Det er nærliggende å tro at hun fikk denne opplæringen på Kjerringøy. Som kone i et handelshus hadde hun mest sannsynlig ansvaret for husholdningsregnskapet. Bull skriver i sin doktoravhandling at det var vesentlige forskjeller på undervisningen som ble gitt til gutter og jenter i datidens Norge. Gutter i samme situasjon som Anna Elisabeth, fikk undervisning i matematikk og navigasjon. Dette skulle forberede dem på en framtid som kjøpmenn. Jentene var skikket for forretningsdrift, så lenge de kunne utføre mindre oppgaver innenfor regnskapsførsel. Anna Elisabeth hadde nok likevel innsikt i den daglige forretningsdriften, siden hun hadde vokst opp på handelsstedet. I sin avhandling peker Bull på at kjøpmannsfamiliens bosted også var et sted for forretninger. Gården familien bodde i, var forretningsgård, med kontor, utsalgssted og lagerlokaler. Dette tilsa at alle familiemedlemmene var kjent med og hadde et nært forhold til handelsvirksomheten som foregikk rundt dem. Hun hevder alle barna i en kjøpmannsfamilie fikk grundig kjennskap til handelen fra de var små og at denne bakgrunnen må ha vært en viktig forutsetning for den virksomheten de skulle drive som voksne. Dette gjaldt særlig jentene i et handelshus.⁸⁷ I fraværet av mannlige etterkommere ble Anna Elisabeth betraktet som den som skulle drive handelsstedet i framtiden. Her står ekteskapet med Jens Nicolai sentralt.

Ekteskapsinngåelsen med Jens Nicolai Ellingsen

I Anna Elisabeths samtid, var ekteskap gjerne et ledd i å danne strategiske forbindelser mellom handelsdynastier i Nordland. Gjennom giftermål ble de ulike familiene ført sammen og alliert. Mye tyder på at Anna Elisabeths ekteskapsinngåelse med Jens Nicolai, var arrangert. Dette er i hovedsak fordi begge parter tilhørte framstående handelsfamilier i Nordland. Studerer man slektstreet til ektefellene går det dessuten fram at de var tremenninger. Jens Nicolai var et godt parti. Han var opprinnelig fra Skagstad i Steigen og var allerede på dette tidspunktet en erfaren jekteskipper. Foreldrene til Jens Nicolai var Riborg Kirstina Falch (1769-ca. 1830) og Jacob Andreas Parelius Ellingsen (1766-1815). Faren var skipper og gjestgiver på Skagstad. Da Jens

⁸⁶ URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014. Intervju med Erika Søfting 30.09.14.

⁸⁷ Bull 1998: 142-144, 189-194.

Nicolais foreldre giftet seg ble det skapt en allianse mellom de to framstående handelsslektene Falch og Ellingsen. I sitt oppslagsverk *Slekten Ellingsen* (1990), skriver slektsforskeren Charles Ellingsen at flere av Nordlands dyktigste og mest formuende handelsmenn tilhørte denne slekten. Jens Nicolais bestefar, Jens Ellingsen (1722-1789) omtales gjerne som «slektpatriarken». Også på morssiden hadde Jens Nicolai forfedre som drev handel. Morens far, Jonas Christensen Falch, var gjestgiver, handelsmann og gårdeier.⁸⁸

Giftermålet mellom Anna Elisabeth og Jens Nicolai forente derfor flere handelsdynastier, da Anna Elisabeth var etterkommer av den kjente embets- og handelsmannsslekten Falch-Falkener fra Helgeland.⁸⁹ Ekteskapet mellom partene tilrettela for at Jens Nicolai kunne flytte både jektebruk og formue til Kjerringøy. Dette ble lagt til det som på forhånd var der og bidro til å øke handelsstedets virksomhet betydelig. Fulsås hevder oppgangstiden på handelsstedet startet med Sverdrups overtakelse i 1803, noe som indikerer at ting var lagt til rette for Jens Nicolais handelsforretning og jektebruk. Som vi så i kapittel 2 spilte dessuten de geografiske faktorene en stor rolle i Kjerringøy handelssteds økonomiske vekst. Dette kan derfor ha vært avgjørende for at Jens Nicolai lyktes som handelsmann.⁹⁰

Arven etter Sverdrup

Det er vanskelig å fastslå hvordan arven etter Sverdrup ble fordelt, da det er begrenset med kildemateriale fra handelsstedet på Kjerringøy tidlig på 1800-tallet. Kan man for eksempel påstå at Anna Elisabeth var den formelle arvingen til sin fars handelshus? Rolf Johnsen skriver i sin bok *Minner fra Hamsuns Sirilund* (1970), at det var hun som overtok Kjerringøy handelssted etter sine foreldre. I samme setning påpeker han imidlertid at hun var gift med Jens Nicolai, noe som indikerer at ekteskapet spilte en vesentlig rolle. I sin doktoravhandling hevder Bull at det i de trondhjemske handelshusene på 1700-tallet var ektemannen som tok i mot arven og forvaltet den på vegne av konen. Dette synes å stemme overens med situasjonen på Kjerringøy. Gudbrandson skriver for eksempel i sin bygdebok at Anna Elisabeths mor overdrog

⁸⁸ Ellingsen, Charles, *Slekten Ellingsen*. Oslo 1990: informasjon om Jens Nicolai Ellingsen. Fulsås 1983:10-13. Knutsen et al. 1988:24-25. Fulsås et al. 1988: 84. Ytreberg 1941: 207-210. Johnsen 1970: 36. Intervju med Erika Søfting 30.09.14. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014. URL 12: folketellingen for 1801 i Steigen prestegjeld. Slektsstre for familien Sverdrup-Ellingsen.

⁸⁹ Ellingsen 1990: informasjon om Jens Nicolai Ellingsen.

⁹⁰ Fulsås 1983:10-13. Knutsen et al. 1988: 24-25, 84. Ytreberg 1941: 207-210. Johnsen 1970: 36. Intervju med Erika Søfting 30.09.14. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014. URL 12: folketellingen for 1801 i Steigen prestegjeld. Slektsstre for familien Sverdrup-Ellingsen.

handelsstedet og 3 våger jord for 3000 spd. til Jens Nicolai i 1836, noe som viser at det var han som formelt overtok driften av handelsstedet og forvaltet Anna Elisabeths arv.⁹¹ Dersom man tar utgangspunkt i lovverk, ser man at det utover Grunnloven ikke ble vedtatt noen nye lover i 1814. Kvinner ble fremdeles ansett som umyndige hele livet. Som følge av dette hadde de heller ikke rett til å råde over egen økonomi – heller ikke utenfor ekteskapet. Kvinner var først underlagt faren og deretter ektemannen, dersom de giftet seg. Han hadde, ifølge loven, enerett til å råde over den felles eiendommen og hustruens eventuelle inntekt. Ektemannen hadde de juridiske rettighetene i ekteskapet. At Sverdrups eldste datter ble gift med en jekteskipper som dessuten hadde erfaring innenfor handel, var derfor ikke tilfeldig. Det må likevel påpekes at kvinner var arveberettiget og at Sverdrup kan ha ansett Anna Elisabeth som sin arving, siden hun var den eldste datteren i en familie uten sønner. Moren til Anna Elisabeth hadde sannsynligvis også en finger med i spillet, med tanke på at hun drev handelsstedet i flere år etter ektemannens død. Anna Elisabeth kan dessuten ha følt et ansvar for å videreføre handelsstedet som foreldrene hennes hadde bygd opp.⁹²

Manglende arving – en forbannelse

Alt tyder på at ekteskapet mellom Anna Elisabeth og Jens Nicolai var lykkelig, men at paret hadde vansker med å få barn. Den påtenkte arvtakeren, Jakob Christian Sverdrup Ellingsen, døde kun 4 år gammel i 1842. Dette var et enormt tap for de etterlatte foreldrene og på Jacobs gravplate står det: «Gid snart vi sørgende forældre gjensamles med dig for aldrig mere at adskilles.» Bare noen få år seinere fikk Jens Nicolai sitt ønske om å gjenforenes med sønnen oppfylt. Sju år etter sønnens død gikk også han bort, og Anna Elisabeth måtte ta over hans posisjon som husholdets overhode og bedriftens leder. Dette er et tema jeg vil behandle i neste kapittel. Handelsstedets framtid var mørk, siden Anna Elisabeth manglet en mannlig arving til å ta over etter seg. Ifølge Johnsen ble det spådd en forbannelse om at det aldri ville fødes livsarvinger på Kjerringøy. Anna Elisabeth fikk ingen barn som levde opp og forbannelsen så ut til å gå i oppfyllelse.⁹³

⁹¹ Johnsen 1970: 36. Bull 1998: 189-194. Gudbrandson 2004: 431.

⁹² Larsen, Eirinn, «Næringsfrihet som likestilling 1850-1880», i Danielsen, Hilde, Larsen, Eirinn, W. Ovesen, Ingeborg, *Norsk likestillingshistorie*. Bergen 2015: 54-57. Hagemann et al. 2005: 179-181. URL 6: artikkel på Store norske leksikon vedrørende kvinners rettigheter i Norge i perioden 1814-1913.

⁹³ Johnsen 1970: 36-37. Intervju med Erika Søfting 30.09.16. Slektstre for familien Sverdrup-Ellingsen.

Arbeidsfordeling mellom ektemann og kone

Det var nok en tydelig kjønnsdeling av arbeidsoppgavene mellom mann og kone på Kjerringøy handelssted. Jens Nicolai var den juridiske hovedpersonen og ledet virksomheten. Han forholdt seg til den offentlige sfæren gjennom blant annet å føre korrespondanse til sine handelspartnere og foreta forretningsreiser. Anna Elisabeth forholdt seg for det meste til den private sfæren og arbeidsoppgavene som inngikk der. Jamfør Bulls undersøkelser vil jeg påstå at hun var ansvarlig for husholdningen på handelsstedet. Ansvarsoppgavene hennes gikk blant annet ut på å organisere alle tjenestejentene, sørge for mat, planlegge og gjennomføre festligheter, samt besørge innredningen av huset.⁹⁴ Hun opprettholdt kontroll over de kvinnelige ansatte gjennom å føre pikebøker. Dette var en type personaloversikt over alle kvinnene som arbeidet på handelsstedet. Disse utgjorde sannsynligvis størsteparten av staben. Her får vi et innblikk i hvor involvert Anna Elisabeth var på handelsstedet. Hun kunne uttrykke seg godt skriftlig samtidig som hun hadde organisatoriske egenskaper. Arbeidsoppgavene hennes omfattet også huslige sysler. Det framgår for eksempel av en konflikt mellom Jens Nicolai og en skreddermester ved navn Gerhard Gerhadius Falch våren 1824, at Anna Elisabeth arbeidet med tekstiler. Skredderen anklaget da Jens Nicolai for ikke å ha villet betale skredderregningen. Saken endte imidlertid med et forlik, da det kom fram at skredder Falch ikke alene hadde arbeidet med klærne som var oppført på regningen, siden deler av arbeidet hadde blitt utført av Anna Elisabeth og tjenere på handelsstedet. Det kom i tillegg fram av saken at Jens Nicolai hadde tatt Falch inn i sitt hus av medlidenhet, da han i utgangspunktet ikke hadde noe arbeid å tilby ham.⁹⁵

Statsarkivar Alf Kiil har transkribert flere forretningsrelaterte brev fra Jens Nicolais tid på handelsstedet. Her går det fram at handelsmannen hadde mange jern i ilden.⁹⁶ Han var en markant skikkelse i lokalmiljøet, noe som er i tråd med vår kunnskap om den paternalistiske samfunnsstrukturen i Nord-Norge i samtiden.⁹⁷ Jens Nicolai var nok en mann med sterke meninger, da det framgår av kildemateriale at han var involvert i en rekke konflikter i sin levetid. Det går dessuten fram av korrespondanse til handelsstedet i 1850 at Jens Nicolai var godt integrert i handelsnettverk rundt om i Norge. Kildematerialet viser at han i hovedsak førte

⁹⁴ Bull 1998: 184-206. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014. Intervju med Erika Søvting 30.09.16.

⁹⁵ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: Konflikt mellom Jens Nicolai Ellingsen og Gerhard Gerhadius Falch. Stevning mot Ellingsen 26. mai 1824, rettsmøte 21. juni 1824. Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *1.7 Bøker angående gården, private bøker. 1.7.2. Pikebøker 1836-1881.*

⁹⁶ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333: korrespondanse ført av Jens Nicolai Ellingsen 1846-1847.

⁹⁷ Løseth et al. 2014: 527-529. Brox 1984: 41. Lunden 1982: 17-19.

sin forretningskorrespondanse selv. Dette var i tråd med idealet og praksisen i samtiden der kjøpmannen selv skulle ha kontroll med det meste av korrespondansen som gikk ut og inn av handelsstedet.⁹⁸ Det er tydelig at nettopp denne aktiviteten opptok mye av Jens Nicolais tid og at det var viktig for ham å ha oversikt over forretninger og handelsforbindelser. Han var ofte ute på forretningsreiser, mens Anna Elisabeth var mer stedbunden. I et brev til Herman von Tangens Enke i Bergen⁹⁹ datert til 1846, skrev Jens Nicolai:

...hvori henholdes til ærbødige Seneste af 14 Dennes, med Anmodning om at remittere dHerrer Hefty & Søn de .. vidste Spd 624 – 9 s. – og sender hende denne Stevne med Jægten Nicolina en Deel Rundfisk, som hun behager at modtage, indtil min Ankomst til Bergen.¹⁰⁰

Samme år refererte Jens Nicolai til en forretningsreise foretatt til Kristiansund i et brev til handelsmann Nicolay H. Knudtzon. Han hadde da den «fornøyelse» av å motta regning fra Knudtzons firma.¹⁰¹ Det kommer tydelig fram av materialet at Jens Nicolai spilte en aktiv rolle som handelsmann. Han var involvert i flere forretninger og hadde nær kontakt med framtrepende handelshus i samtiden. Han var avhengig av å reise til sine handelspartnere i ulike deler av Norge for å opprettholde denne kontakten og holde kontroll med handelen. I et brev til grosserer Garmand & co i Trondheim datert til 7. Mars 1825, skrev han at han skulle reise en tur til Trondheim i egen person for å stifte bekjentskap og dermed sikre seg handelskontakter. Det var, ifølge Jens Nicolai, «adskillige Artikler vi behøver derfra her i Nordland men ofte maae Undvære eller Tage af Fartøiene af mangel paa Bekientdskab med naaeget Handelshuus og For Bindelse.»¹⁰² Dette var tidlig i Jens Nicolais karriere som handelsmann og han måtte nok arbeide hardt for å bygge opp et handelsnettverk. Det innebar reiser til sentrale handelspartnere rundt om i Norge og Anna Elisabeths rolle som nestkommanderende og stedfortreder ble med dette viktig. Anna Elisabeth var sannsynligvis ansvarlig for husholdet og forretningen i ektemannens fravær. Hun forholdt seg til de nære omgivelsene det meste av tiden og hadde en sterkere interesse av å ivareta husholdet, enn det man kunne forvente av handelsbetjenten. Dette indikerer at Anna Elisabeth kunne delta i arbeid som omhandlet

⁹⁸ Bull 1998: 193-196.

⁹⁹ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 221: brev til Herman von Tangens Enke i Bergen, 1846. Bull 1998: 196-197.

¹⁰⁰ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 221: brev til Herman von Tangens Enke i Bergen, 1846.

¹⁰¹ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til handelsmann N .H. Knudtzon i Kristiansund, 1846.

¹⁰² Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til grosserer Garmand & co i Trondheim, 7. mars 1825.

forretningsdriften. Som vi så i kapittel 2 påviser Mordt og Bull gjennom sin forskning at både mann og kone i den førindustrielle familien deltok i det produktive arbeidet og at ekteskapet fungerte som et økonomisk partnerskap.¹⁰³

I kapittel 2 så vi også at arbeidsdelingen mellom kjønnene i bygdesamfunnet i Nord-Norge var tilpasset en økonomi der mennene i store deler av året var ute på fiske, og der kvinnene i lengre perioder måtte ta ansvaret for gårdsdriften. Menns arbeidsoppgaver var gjerne klart avgrenset, og gjerne knyttet til fiske, håndverk og jordbruk, mens kvinnes arbeidsoppgaver var mer allsidige. I tillegg til å utføre det tradisjonelle kvinnearbeidet måtte de dekke mannens arbeidsoppgaver i hans fravær. Selv om dette i hovedsak var gjeldende for det lavere sjiktet i det nordnorske kystsamfunnet, finner man visse likhetstrekk i arbeidsfordelingen mellom mann og kone i en fiskerbondefamilie og arbeidsfordelingen mellom Jens Nicolai og Anna Elisabeth i et handelshus. Uavhengig av hvilket samfunnsjikt de tilhørte måtte konene dekke arbeidsoppgaver som i utgangspunktet var knyttet til den maskuline sfæren, når ektemannen var borte. Dette medførte at de måtte representere husholdet utad i en bygdeoffentlighet og i mange tilfeller foreta økonomiske avgjørelser på vegne av husholdet.¹⁰⁴

Handelsmannens stedfortreder

En konflikt mellom Jens Nicolai og Christopher Brateng Løvøen mellom 1823 og 1824, kan bidra til å kaste lys på Anna Elisabeths rolle i ektemannens fravær.¹⁰⁵ Brateng Løvøen var opprinnelig fra Snertingdal på vestsiden av Mjøsa, men hadde kjøpt handelsstedet på Løvøy i Steigen i 1804 på oppfordring av Hans Nielsen Hauge. Handelsstedet ble med dette et midtpunkt for haugianerbevegelsen i nord.¹⁰⁶ Konflikten gikk ut på at Brateng Løvøen hadde blitt lovet en ku fra en mann ved navn Hans Edisen. Etter dialog og følgende overensstemmelse mellom Brateng Løvøen og Edisen kom det fram at Jens Nicolai hadde konfiskert en ku fra sistnevnte. 17. juli 1823 sendte derfor Brateng Løvøen et anklagende brev til Anna Elisabeth. Det framgår av brevet at ekteparet oppholdt seg på Skagstad i 1823, men at Jens Nicolai var på forretningsreise til Bergen på dette tidspunktet. Alt tyder på at Brateng Løvøen anså det som naturlig å ta kontakt med konen hans og dermed involvere henne i konflikten. Jeg tolker dette

¹⁰³ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til grosserer Garmand & co i Trondheim, 7. mars 1825. Bull 1998: 196-199.

¹⁰⁴ Dørum et al. 2014: 32-35. Elstad 2002: 109, 117.

¹⁰⁵ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til Anna Elisabeth Ellingsen fra Christopher Brateng Løvøen datert til 17. og 19. juli 1823.

¹⁰⁶ Fygle, Svein, *Steigen bygdebok bind II*. Steigen kommune 1985: 154-155, 169.

som at Anna Elisabeth var et knutepunkt for informasjon og at hun fylte en stedfortrederrolle i ektemannens fravær.¹⁰⁷ I sitt brev til Anna Elisabeth skrev Brateng Løvøen:

Da nu Hans Edisen Faaresvæggen Er her saa maa jeg tage til Penen for at til mælde dem at dem har handlet ganske urigtig i henseende til hvad de jor angaaende den Koe som de har vært og taget hos ham, som var laavet mig, og dem Ej kand skaffe noget bevis imod, han paa anden maade har laavt En naar deres Mand og jeg blev for Enet der om, og jeg modtog betaling af ham, saa skulde han komme Efter Koen men da nu intet her af Er opfyldt men at dem har gjort deres drænger Efter Koen uden at dem har talt med mig der om, og da deres dræng H. Olsa skal være Vidne til ved hans ankomst til Faaresvægen at Has Edisen har spurt ham om Elli(n)gsen havde talt med mig derom, og han har sælv tilstaaet at svare ja dertil og paa den grund har han ladet dem faa Koen med sig, nu er alt dette løgn da han var og hættet den længe før En hans skrivelse med indsluttet Pæ(n)ge var tilskrevet mig, og aldeles icke talt med mig, og i den henseende er H. Edisen aldeles, undskylt for da han Ej laavde dem den for En det var af g(j)ort i melem os, altsaa forventer jeg at de afleverer den til mig da jeg nock skal tage Hans sin sag Paa mig, Daa det skal blive En sag imelle(m) den ... deres mand og mig...¹⁰⁸

Avstandene var lange og reisene krevende på denne tiden. Jens Nicolai var fraværende i lengre perioder. I tilfeller der han var bortreist måtte Anna Elisabeth ta stilling til konflikter og forretningsrelaterte anliggender. Hun kan derfor ikke ha vært ukjent med forretningsdriften. Mordt argumenterer for at kvinners deltakelse i næringsdriften var en forutsetning for at de senere kunne fortsette driften som enke.¹⁰⁹ Slik jeg tolker kildematerialet er denne påstanden gjeldende for Anna Elisabeth. Samtidig kan man stille spørsmål ved om hun hadde fullmakt til å ta beslutninger i forbindelse med forretningsdriften da hun var gift. Brevet fra Brateng Løvøen kan tyde på det. Det faktum at han henvendte seg direkte til Anna Elisabeth tyder på at omverdenen oppfattet det slik at hun hadde fullmakt til å ta beslutninger som det hastet å få avklart. Gifte kvinner hadde myndighet til å ta beslutninger i ektemannens fravær og kunne også påvirke avgjørelsene hans. Det kunne være skadelig for bedriften dersom ektemannen trakk tilbake avgjørelsene konen hadde tatt i hans fravær og det var derfor viktig at konen i et handelshus var orientert om de viktigste sidene ved bedriften. Kanskje kan det også ha vært et forsøk fra Brateng Løvøen om å få avgjort en sak uten å involvere Anna Elisabeths ektemann, for å utnytte situasjonen til sin fordel. Et annet poeng kan være at Anna Elisabeth oppholdt seg i nabobygden til Løvøy i Steigen, der Brateng Løvøen holdt til, mens ektemannen var utilgjengelig på grunn av avstand.¹¹⁰

¹⁰⁷ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til Anna Elisabeth Ellingsen fra Christopher Brateng Løvøen 17. juli 1823.

¹⁰⁸ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til Anna Elisabeth Ellingsen fra Christopher Brateng Løvøen datert til 17. og 19. juli 1823.

¹⁰⁹ Mordt 1993: 31-33.

¹¹⁰ Bull 1998: 196-199. Sandvik 2002: 217. 238. 260.

I brevet til Anna Elisabeth understreket Brateng Løvøen at Edisen var uskyldig. Han hevdet det var skamfullt av Anna Elisabeths ektemann å handle på den måten han hadde gjort. Ifølge Brateng Løvøen kunne Jens Nicolai «Ydmygt sig» og snakket med ham om saken før han reiste på forretningsreise til Bergen. Han påstod at Jens Nicolai ikke var villig til å gjøre dette da «han har kjent sig skyldig mod mig før...» Mye tyder på at den nyinnflyttede haugianeren, Brateng Løvøen, forsøkte å utfordre handelspatriarkatet i Nordland. I et brev som ble skrevet to dager seinere krevde han å få et endelig svar fra Anna Elisabeth angående om hun vil sende ham kuen eller ikke, slik at han kunne vite hva han skulle foreta seg. Han krevde samtidig en begrunnelse for valget. Det er usikkert om Anna Elisabeth svarte på disse brevene. Det er imidlertid interessant at hun ble dradd inn i ektemannens private konflikt i hans fravær og med dette tvunget til å ta avgjørelser på hans vegne. Paret hadde bare vært gift i et halvt år da denne konflikten fant sted. Anna Elisabeth var 21 år da hun giftet seg i 1822, noe som tilsier at hun var 22 år i 1823. Man kan derfor stille spørsmål ved om hun på daværende tidspunkt hadde nok kunnskap og erfaring til å takle slike konflikter. Likevel er det et poeng at hun var oppvokst på et handelssted og dermed hadde opparbeidet seg kunnskap om ulike sider ved forretningsdriften.¹¹¹

Jens Nicolai reagerte sterkt på Brateng Løvøens anklager og innkalte ham til retten gjennom en stevning 1. juni 1824. I stevningen, som ble forkynt foran Brateng Løvøens datter og husfolk, refererte Jens Nicolai til sitt fravær forrige år sommer.¹¹² Han var tydelig misfornøyd med at Anna Elisabeth hadde blitt trukket inn i konflikten:

Til førstholdende Somerthing for Engell og ledingens Fjerdinger, som holdes paa Tingstedet Buurøen den 21de 22de og 23. Junii førskommende, indkalder jeg herved, med lovligt varsel, Christopher Brateng Løvøen at møde for at høre Vidner, stevntes og ustevnets redelige ... I Anledning af at han i min Fraværelse i forrige Aars Sommer, paa en truende Maade har nødtvunget min Kone til at kunne nyde Fred og Roe, indtil videre at udlevere en mig tilhørende Koe til ham, hvilket Creatur han nu ikke vil tilbagelevere, og hvortil jeg blandt andet ved Dom agter ham tilpligtet ,¹¹³

¹¹¹ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til Anna Elisabeth Ellingsen fra Christopher Brateng Løvøen datert til 17. og 19. juli 1823. Slektstre for familien Sverdrup-Ellingsen.

¹¹² Fygle 1985: 155-156, 169. Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: stevning mot Christopher Brateng Løvøen 1. juni 1824.

¹¹³ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: stevning mot Christopher Brateng Løvøen 1. juni 1824.

Man kan stille spørsmål ved hvorfor Anna Elisabeths oppholdt seg på Skagstad på tidspunktet da denne konflikten fant sted. Tar man utgangspunkt i Ellingsens oppslagsverk over slekten Ellingsen, framgår det at Jens Nicolai var jekteskipper her fra omkring 1820.¹¹⁴ Mye tyder på at han fortsatte forretningen på hjemstedet noen år etter at han giftet seg med Anna Elisabeth. Et brev til grosserer Garmand & co 7. mars 1825, understreker at Jens Nicolai hadde jektebruk på Skagstad på 1820-tallet, siden det ble skrevet av ham selv på Skagstad og omhandler en forretningsrelatert tematikk. Dette viser at ekteparet ikke hadde tatt over driften av Kjerringøy handelssted på daværende tidspunkt og at Jens Nicolai ønsket kontroll med handelen på hjemstedet. Jens Nicolais far døde allerede i 1815 og det var nok naturlig at sønnen drev handelsstedet videre. Christen Sverdrup satt fortsatt som handelsmann på Kjerringøy på 1820-tallet og da var det kanskje nødvendig for svigersønnen å drive sine forretninger andre steder. Man skal likevel ikke se bort fra at Anna Elisabeth og Jens Nicolai kan ha oppholdt seg på Kjerringøy i perioder.¹¹⁵

Det framgår av samme brev at Jens Nicolai planla å «tilflytte og beboe» handelsstedet på Støtt i Meløy.¹¹⁶ Både i Ytrebergs verk *Nordlandske handelssteder* (1941) og i Ellingsens oppslagsverk over slekten Ellingsen, står det at Jens Nicolai var handelsmann på Støtt allerede i 1824.¹¹⁷ Brevet til Garmand & co kan imidlertid antyde at han ikke ble handelsmann på dette handelsstedet før året etter.¹¹⁸ Ekteparet bodde der fram til 1836, da Bolette Catharina overdrog Kjerringøy handelssted til svigersønnen. Vi ser altså at Anna Elisabeth og Jens Nicolai drev handel som ektepar først på Skagstad i perioden 1822-1825, på Støtt i perioden 1825-1836 og deretter på Kjerringøy i perioden 1836-1849. Anna Elisabeth var åpenbart den man henvendte seg til i handelsmannens fravær og det er ingen tvil om at hun hadde mye ansvar.¹¹⁹

¹¹⁴ Ellingsen 1990: informasjon om Jens Nicolai Ellingsen.

¹¹⁵ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til Anna Elisabeth Ellingsen fra Christopher Brateng Løvøen, 17. juli 1823. Statsarkivet i Trondheim: privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til grosserer Garmand & co i Trondheim 7. mars 1825. Slektstre for familien Sverdrup-Ellingsen.

¹¹⁶ Statsarkivet i Trondheim: privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til grosserer Garmand & co i Trondheim 7. mars 1825.

¹¹⁷ Ytreberg 1941: 207-210. Ellingsen 1990: Informasjon om Jens Nicolai Ellingsen.

¹¹⁸ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til grosserer Garmand & co i Trondheim 7. mars 1825.

¹¹⁹ Gudbrandson 2004: 431.

Jens Nicolais patriarkalske maktposisjon

11. oktober 1834 ble det sendt et brev til Salten fogderi fra Kjerringøy handelssted. Det framgår av Alf Kiils arbeider at brevet ikke er skrevet av Jens Nicolai, men at det var han som hadde regien bak. Dette viser at handelsmannen ikke førte alle korrespondansen sin selv. I brevet uttrykte han en bekymring for den store tilgangen på brennevin under vinterfisket i Skrova. Han hevdet blant annet at upriviligerte handlende fra Trondheim, Bergen og Kristiansund solgte unødvendige varer, der denne drikkevaren inngikk. Ifølge Jens Nicolai førte den lett tilgjengelige brennevinen til fyll og slagsmål under vinterfisket.¹²⁰ I brevet står det:

Som privilegeret Handelsmand i bemeldte Fiskevæhr Skraaven tillader jeg mig derfor allerærbødigst, for saameget som muligt at saadanne Uordener for Fremtiden kunne hæmmes, at ansøge Fogderiet om, igjennem Nordlands Amt at søge bevirket at en politiebetjent maatte blive ansat i bemeldte Fiskevæhr, saavel i Vintermaanederne naar Vinterfiskeriet foregaaer som i Juni Maaned hvert Aar eller den saakaldte Fiskehentningstid, for at paase at saavel ulovlig og upreviligert Handel som Udskjænken af Brændevin Helligdagene med flere Uordener ikke maatte finde Sted...¹²¹

Jens Nicolai stod åpenbart i en patriarkalske maktposisjon som privilegert handelsmann i Skrova og han anså det som rett og rimelig å ta affære i denne saken. Skrova hadde siden 1760 vært et privilegert handelssted og var lenge det største fiskeværet i Lofoten.¹²² Jens Nicolai kan ha følt seg truet av upriviligerte handlende og derfor ønsket å ha kontroll med disse. Som vi så i kapittel 2 oppstod det ofte konkurranse mellom lokale handelsmenn og oppkjøpere fra Trondheim, Bergen og Kristiansund. Jens Nicolai ønsket kanskje å avverge dette for å fremme sine egne forretninger. Det var imidlertid de lokale handelsmennene som hadde størst fortjeneste av konkurransen som oppstod mellom de ulike oppkjøperne, da de kontrollerte all handel i sine fiskevær. De kunne dessuten bygge seg opp kapital gjennom å leie ut hjeller og rorbuer. Det må påpekes at Jens Nicolais hensikt også kan ha vært redelig. Kanskje var han oppriktig bekymret for brennevinets innvirkning under vinterfisket og ønsket å informere

¹²⁰ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev fra Kjerringøy handelssted til Salten fogderi 11. oktober 1834.

¹²¹ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev fra Kjerringøy handelssted til Salten fogderi 11. oktober 1834. Brev til Nordlands amt fra Salten fogderi 21. november 1834.

¹²² URL 8: artikkel på Store norske leksikon vedrørende tettstedet Skrova i Lofoten.

fogdekontoret om situasjonen.¹²³ Likevel går det fram av kopiboken for 1851 at Jens Nicolai solgte brennevin i Skrova i tiden som handelsmann.¹²⁴

I et brev til Nordlands amt datert til 21. november 1834 ble det fremmet en kritikk av Jens Nicolais forslag og man får et innblikk i handelsmannens status og posisjon. Avsenderen av brevet er ukjent, men brevet er underskrevet med tittelen *Salten Foged Contoir*. Vedkommende var mest sannsynlig en embetsmann som befant seg i en sterk nok posisjon til å kunne kritisere Jens Nicolai. Avsenderen var tydelig uenig med handelsmannen. Han hevdet for eksempel at det var naturlig at det forekom uorden på et sted der så mange mennesker var samlet og at det hittil ikke hadde skjedd noe av alvorlig art.¹²⁵ Han skrev:

Hvad Brændeviins Udskjænken om Søndagen angaaer, da er det vistnok meget at beklage, naar samme udarter til Fylderie; men har en sikker Formodning om, at Andrageren selv om søndagen ikke sparer sin Brændeviinstønde.¹²⁶

Her ser vi at avsenderen var klar over at Jens Nicolai solgte brennevin i Skrova. Han hadde en tydelig krass tone overfor handelsmannen da han videre skrev:

...de kunde være saare bequem for ham at have en Politibetjent ved Haanden han kunde pudse paa Enhver der icke rettede sig efter hans Luner og derved forskaffe sig Adgang til at sælge sine Varer dyrere og kjøbe Fiskerens lettere.¹²⁷

Avsenderen av brevet fryktet åpenbart at Jens Nicolai skulle få enda større makt og innflytelse i Skrova. Han mente denne makten ville bli misbrukt og dermed gå utover andre handlende. Jens Nicolai hevdet på sin side at de med handelsprivilegier burde prioriteres. Her må man ta bakgrunnen hans i betraktning. Jens Nicolai hadde vokst opp i en velstående og privilegert familie, noe som bidro til å forme hans syn på verden. Han tok dessuten del i en privilegert økonomi, siden han drev handel i tiden før det skjedde en overgang til en mer åpen markedsøkonomi. Gjennom å gifte seg med Anna Elisabeth hadde han dessuten fått flere

¹²³ Løseth et al. 2014: 527-529. Knutsen et al. 1988: 11-12. Pryser 2009: 150. URL 1: Nordland Fylkeskommune: *Blant handelsmenn og nessekonger* er en artikkel som tar for seg handelssteder i Nordland på 1700- og 1800-tallet.

¹²⁴ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *1.1. Forretningen generelt. 1.1.1 kopibøker 1846-1938*. Kopibok for 1851.

¹²⁵ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til Nordlands amt fra Salten fogderi 21. november 1834.

¹²⁶ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til Nordlands amt fra Salten fogderi 21. november 1834.

¹²⁷ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til Nordlands amt fra Salten fogderi 21. november 1834.

privilegier. På Kjerringøy kunne han drive stort som handelsmann midt i leia for alle som var på vei til og fra Lofoten sørfra. Det var nok nettopp derfor det var så viktig for ham å ha kontroll med handlende i Skrova. Jens Nicolai kan ha misbrukt sin makt. Brevet fra Salten fogderi og annet kildemateriale tyder på at han befant seg i en patriarkalsk maktposisjon med makt til både å straffe og verne sine undersåtter, men at det også var en gryende konkurranse mellom ulike handelshus og interessenter.¹²⁸

Med utgangspunkt i korrespondanse ført av Jens Nicolai i 1847, finner jeg flere fordringer til ulike lensmenn angående avdøde debitorer som han ikke hadde fått betalt fra. Vi ser gjennom dette eksempelet at handelsmannen stod på sine krav. I neste kapittel vil jeg forsøke å trekke paralleller mellom Jens Nicolais tid som handelsmann og Anna Elisabeths enkestand. Man ser en tydelig likhet i handlingsmønsteret deres i slike situasjoner. Anna Elisabeth stod også på sine krav da en fisker ved navn Aron Christiansen døde på havet uten å ha betalt gjelden sin til henne.¹²⁹

Anna Elisabeths reiser

Det kan være fornuftig å bruke forholdet mellom den offentlige mannlige sfæren og den private kvinnelige sfæren som analysemodell for ekteparet på Kjerringøy. Slik jeg tolker kildematerialet, hadde partene en kompletterende kjønnsarbeidsdeling. Dette innebar at det i utgangspunktet var Jens Nicolai som foretok forretningsreiser. Anna Elisabeth forholdt seg likevel ikke utelukkende til de nære omgivelsene i den private sfæren. Hun skal angivelig ha reist til Paris sammen med ektemannen på 1840-tallet, og det var her hun gikk til innkjøp av et kostbart, håndtrykket og delvis håndmalt tapet, som fortsatt pryder dagligstuen og et av soveværelsene på handelsstedet. Tapetet har et eksotisk ørkenmotiv bestående av haremskvinner, oaser og kameler. Slik brakte Anna Elisabeth den store verden til Kjerringøy.¹³⁰ Det er tydelig at hun var ansvarlig for innredningen av handelsstedet. I min studie er jeg interessert i å finne ut om Anna Elisabeth også deltok på mer forretningsrelaterte reiser. Tar man utgangspunkt i to brev ført i pennen av Jens Nicolai til Albert Mohn & sønner og Herman

¹²⁸ Fulsås 1983: 83-84. Løseth et al. 2014: 305-307, 527-529.

¹²⁹ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 221: oversikt over korrespondanse ført av Jens Nicolai i 1847. Hartviksen 2007: 223- 224, 577- 581.

¹³⁰ Øye et al. 2005: 48. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014. Intervju med Erika Søfting 30.09.14. URL 13: *Haremskvinnene på Kjerringøy*, artikkel som omhandler restaureringen av Kjerringøy handelssted i forbindelse med Bodøs 200-års jubileum, 3. november 2015.

von Tangens Enke datert til 1846, er det flere forhold som tyder på dette.¹³¹ I brevet til Mohn skrev Jens Nicolai:

Forbindtlig maa jeg herved aflægge min Tak til Dem for Deres Stedsevarende Godhed imod mig og min kjære Kone og for alt det Gode vi nøde i Deres Huus under vort Ophold i Bergen. Desværre har den Sygdom, som allerede har angreb mig i nogen Tid, endnu ikke ophørt at plage mig, saaledes at jeg paa saagodtsom hele Nordreisen var Sængeliggende, og da jeg endelig nogenlunde vel steg fra Dampskibet iland ... mit Hjem maatte jeg Dagen efter atter. Sengen, som jeg sidenefter kun til visse Tider paa Dagen har turdet forlade, og uheldigviis er Sygdommen af den Beskaffenhed, at det er uvist, naar jeg tør haabe at blive restitueret. I disse Tider ere der nogenlunde gode Udsigter med Hensyn til Sildefiskeriet...¹³²

Dette sitatet viser at Anna Elisabeth reiste sammen med ektemannen til Bergen. Tematikken i brevet var personlig, men Jens Nicolai diskuterte også forretningsrelaterte anliggender. Mye tyder derfor på at dette var en forretningsreise.¹³³ Det var dessuten tette vennskapelige bånd mellom de ulike handelshusene i Norge i samtiden, og dette innebar at man reiste på besøk til hverandre. Jens Nicolai og Anna Elisabeth deltok i sosisetetslivet blant borgerskapet i de store byene i Norge og tok også i mot besøk på handelsstedet. Fulsås skriver at Jens Nicolai leverte varer til to firma i Bergen på 1840-tallet. Det ene var Albert Mohn & sønner og det andre var Herman von Tangens Enke (fra 1847: Herman von Tangens Sønner). Andre von Tangen-brødre etablerte egne firma. Petter Lexau von Tangen var en av disse. Han skulle etter hvert bli en viktig handelspartner for både Anna Elisabeth og Zahl.¹³⁴

Det framgår dessuten av brevet til Herman von Tangens Enke samme dag at Jens Nicolai og Anna Elisabeth hadde vært på besøk hos familien Tangen. Dette brevet var i samme stil som brevet til Albert Mohn & sønner, og Jens Nicolai takket for den godhet som hadde blitt vist mot ham og Anna Elisabeth da de var på besøk. I brevet står der: «Min Kone beder, hjerteligen at hilse gamle Mutter V. Tangen med begge hendes Jomfrue Døttre, samt takke saa meget for de tilsendte nydelige Kager.»¹³⁵ Dette tyder på at det var et vennskapelige bånd mellom Anna Elisabeth og kvinnene i von Tangen-familien. Man kan diskutere om hun på dette tidspunktet

¹³¹ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 221: brev til Albert Mohn & sønner i Bergen, 1846.

¹³² Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 221: korrespondanse til Albert Mohn & sønner i Bergen, oktober 1846.

¹³³ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 221: korrespondanse ført av Jens Nicolai Ellingsen til Albert Mohn & sønner og Herman von Tangens Enke i Bergen, oktober 1846.

¹³⁴ Fulsås 1983: 38-39. Intervju med Erika Søfting 30. 09.14.

¹³⁵ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 221: korrespondanse ført av Jens Nicolai Ellingsen til Herman von Tangens Enke i Bergen, oktober 1846.

kjente Petter von Tangen, som seinere skulle utgjøre en viktig handelskontakt i Bergen. Dersom Anna Elisabeth kjente flere av slektningene til Petter von Tangen personlig, kan det hende hun fortsatte å besøke dem også etter ektemannens død. Hun utviklet åpenbart et godt vennskap med von Tangen. Fulsås hevder forbindelsen med den bergenske handelsmannen og hans firma ble innledet omkring 1849/1850.¹³⁶

Gjennom å studere disse brevene til Bergen får man i tillegg et innblikk i Jens Nicolais helse. Han hadde åpenbart vært syk over en lengre periode da han skrev dem og det var uvisst når han ville bli frisk. Her kan man stille spørsmål ved om handelsmannens helse var skrantende allerede i 1846 og om disse sykdomstegnene hadde noen sammenheng med at han døde i 1849. I Jens Nicolais dødsannonse skrev Anna Elisabeth at ektemannen avgikk med døden etter noen ukers sykeleie. Dersom dette stemmer er det vanskelig å bevise om sykdomstegnene i 1846 henger sammen med dødsfallet i 1849. I min studie av korrespondanse til Anna Elisabeth i tiden etter ektemannens død, finner jeg at dødsfallet var et sjokk for mange av hans tidligere handelspartnere. Jens Nicolai hadde personlig kontakt med sentrale handelsmenn og man skulle tro at disse ville ha merket tegn til sykdommen dersom den var langvarig. Man skal likevel ikke se bort fra at Jens Nicolais hadde helseproblemer. Det er usikkert hva han døde av og derfor vanskelig å anslå sykdomstegn.¹³⁷ Før sin død hadde han imidlertid ansatt en handelsbetjent som skulle komme til å spille en sentral rolle på handelsstedet.

Zahl som Jens Nicolai Ellingsens handelsbetjent

Fulsås hevder i sin hovedfagsoppgave at Zahl hadde kommet til Kjerringøy som handelsbetjent et par år før Jens Nicolai døde. I artikkelen om Zahl i boka *Nessekongene* (1988), skriver han imidlertid at Zahl kom til handelsstedet omkring 1850.¹³⁸ For meg utgjør dette en vesentlig forskjell, da jeg i min studie forsøker å kartlegge hvorvidt det var Anna Elisabeth som hadde styringen på handelsstedet i enkeperioden etter Jens Nicolais død. Når man leser litteratur om Kjerringøy får man ofte inntrykk av at Zahl kom til handelsstedet i 1850 og overtok hele driften. Knut Moe framstiller for eksempel Anna Elisabeth som ute av stand til å drive handelsstedet videre. Det er ingen tvil om at Zahl var en viktig støttespiller for henne, og Fulsås mener det

¹³⁶ Fulsås 1983: 39-54.

¹³⁷ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: annonse i *Tromsø Tidende* 1849 nr. 101 og 102, skrevet av Anna Elisabeth Ellingsen. Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 221: korrespondanse til Albert Mohn & sønner og Herman von Tangens Enke i Bergen, oktober 1846.

¹³⁸ Fulsås 1983: 11. Fulsås et al. 1988: 84.

langt på vei var han som drev handelsstedet fra ca. 1850 og utover. Jeg mener imidlertid at bildet er mer nyansert og dette er noe jeg vil diskutere i neste kapittel.¹³⁹

I min studie av korrespondanse fra 1840-tallet mener jeg å finne bevis på at Zahl arbeidet som handelsbetjent for Jens Nicolai alt i 1847. Ifølge Gudbrandson hadde han allerede i 1842 kommet som betjent til Jens Nicolais anlegg i Risholmen i Skrova. Det er usikkert om han hadde flyttet til Kjerringøy i 1847, eller om han fortsatt oppholdt seg i Skrova, der han hadde forretninger.¹⁴⁰ Et brev skrevet av Jens Nicolai til Albert Mohn & sønner antyder imidlertid at Zahl allerede på dette tidspunktet hadde viktige ansvarsoppgaver. Det er dessverre vanskelig å kartlegge nøyaktig hvor stort dette ansvaret var. Det er i tillegg problematisk å belyse i hvor stor grad ansvaret ble utvidet da han var Anna Elisabeths handelsfullmektig.¹⁴¹ Brevet til Albert Mohn & sønner ble aldri sendt. Likevel er det en viktig kilde over Zahls arbeidsoppgaver som handelsbetjent, da Jens Nicolai skrev: «Denne Stevne har jeg kun ubetydeligt at sende til Bergen, og kan jeg endnu ei oppgive samme da vi nu først lade i Fartøiet, men af min Handelsbetjent K: Zahl vil De modtage, hvad det kan blive.» Videre i brevet står det: «.. jeg vover at berøre at 16 Egetønder blev tilbage forrige Høst, efterat Ole Bratteng havde modtaget mit Fragtgods, jeg fik Tilladelse af Dem at indlægge på Pakkhuset, hvilke jeg udbeder mig med Zahl s.s og ved Severin Olsen Antallet af Dem.»¹⁴²

Det er begrenset hva disse utdragene kan fortelle oss, men det er nærliggende å tro at Zahl fylte viktige arbeidsoppgaver på handelsstedet allerede på 1840-tallet. Utdragene viser at Jens Nicolai hadde tiltro til handelsbetjenten sin, da Zahl var ansvarlig for å gi viktig informasjon til handelspartnere. Han var i jevnlig kontakt med ulike handelshus i Norge gjennom handelsreiser. Brevet viser dessuten at det var en tett dialog mellom handelsmann og handelsbetjent. Zahl hadde nok rom for å ytre sine meninger og komme med innspill når det gjaldt forretningsdriften. Man skal derfor ikke se bort fra at Jens Nicolai og Zahl hadde et godt samarbeid, og at Zahl må ha vært sterkt involvert i driften de siste leveårene til Jens Nicolai.¹⁴³

¹³⁹ Moe 1994: 54. Fulsås 1983: 11.

¹⁴⁰ Gudbrandson 2004: 396. Fulsås 1983: 11. Fulsås et al. 1988: 84. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014.

¹⁴¹ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 221: korrespondanse ført av Jens Nicolai Ellingsen til Albert Mohn & sønner i Bergen, 1847.

¹⁴² Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 221: korrespondanse ført av Jens Nicolai Ellingsen til Albert Mohn & sønner i Bergen, 1847.

¹⁴³ Fulsås 1983: 11. Fulsås et al 1988: 84.

I neste kapittel skal vi se at Anna Elisabeth og Zahl arbeidet som et team da hun var bedriftens leder.

Konklusjon

Som vi har sett i dette kapitlet, vokste Anna Elisabeth opp i en familie som tilhørte overklassen i det nordnorske kystsamfunnet på 1800-tallet. Gjennom ekteskapsinngåelser ble det dannet allianser mellom ulike handelsdynastier. Anna Elisabeth og hennes søstre giftet seg alle med menn som tilhørte samme stand som dem selv, og knyttet med dette bånd mellom ulike handelsfamilier. Anna Elisabeths ekteskap med jekteskipperen Jens Nicolai Ellingsen var kanskje ikke direkte arrangert, men må ha vært av strategisk karakter. Han var av god familie og hadde dessuten den rette erfaringen for å drive et handelssted. I ekteskapet med Anna Elisabeth var Jens Nicolai den juridiske hovedpersonen og mye tyder på at arbeidsfordelingen mellom mann og kone på handelsstedet var kjønnsdelt. Anna Elisabeth var for eksempel ansvarlig i den private sfæren, der hun organiserte de kvinnelige ansatte. Jens Nicolai forholdt seg til den offentlige delen av forretningene. Dette betyr ikke nødvendigvis at Anna Elisabeth ikke var involvert i den offentlige og forretningsmessige driften, siden både mann og kone deltok i det produktive arbeidet i forretningen i det førindustrielle samfunnet. Anna Elisabeth fylte dessuten en stedfortrederrolle i Jens Nicolais fravær, og dette ga henne innblikk i forretningsanliggender. Hun forholdt seg heller ikke utelukkende til den private sfæren, da hun foretok reiser sammen med ektemannen.

Siden Anna Elisabeth hadde bakgrunn fra et stort nordnorsk handelssted, er det nærliggende å tro at hun hadde en viss innsikt i forretningsanliggender. Det er imidlertid vanskelig å vite hvor stor denne innsikten var. Hun skal angivelig ha spurt ektemannen på dødsleiet om sammenhengen mellom vekt og måleredskaper, noe som tyder på at det var visse deler av bedriften hun ikke hadde vært vant til å forholde seg til.¹⁴⁴ I neste kapittel vil jeg forsøke å belyse Anna Elisabeths forretningsmessige aktivitet og engasjement etter at ektemannen falt fra. Her vil jeg studere hva ansvars- og arbeidsoppgavene hennes bestod i og hvordan det eventuelt endret seg ettersom hun ble juridisk ansvarlig for driften.

¹⁴⁴ Salten Sorenskriverembedes domsprotokoll 1854-1861, transkribert versjon fra Nordlandsmuseet s. 1.

Kapittel 4: Handelsbedriftens nye juridiske leder 1849-1857

I dette kapittelet vil jeg diskutere Anna Elisabeth Ellingsens tid som enke i perioden 1849-1857. Etter ektemannens død trådte hun inn i rollen som bedriftens leder, noe som også innebar at hun fikk nye arbeidsoppgaver. Gjennom å studere korrespondanse til og fra handelsstedet i perioden får man et innblikk i disse arbeidsoppgavene. Jeg har i sammenheng med dette forsøkt å kartlegge hvorvidt Anna Elisabeth selv deltok aktivt i driften av Kjerringøy handelssted. Var det hun som hadde styringen på handelsstedet, eller overlot hun dette til sin handelsbetjent K. Zahl? Ifølge tidligere forskning spilte han en framtrødende rolle på handelsstedet – både som handelsbetjent og som handelsmann.¹⁴⁵

«Dødsfald»

Ved Forsynets Styrelse blev det min tunge Pligt for fraværende Beslægtede og Venner at bekjendtgjøre, at min kjære Mand, Handelsmand Jens Nicolai Ellingsen, efter nogle Ugers Sygeleie afgik med Døden den 1st denne Maaned, kl. 10 ½ Aften, kun 53 Aar, 2 Maaneder og 6 Dage gammel, efterat han i 26 Aar og 11 Maaneder havde været min trofaste Ledsager. Hans strenge Retskaffenhed og andre gode Egenskaber, vil have reist ham et varig Minde hos de Mange, med hvilke han utrættelige Virksomhed bragte ham i Berørelse. Hisset modtoges han af vor for 7 Aar siden forudgangne Søn. Haabet om at gjensamles med disse Kjære Hengangne, vil bringe mig Trøst i min ved Sorg og Savn nedbøiede Tilstand.

Kjerringø i Salten Fogderi den 6te December 1849.

Anna Elisabeth Ellingsen
Født Sverdrup.¹⁴⁶

Slik annonserte Anna Elisabeth at ektemannen Jens Nicolai Ellingsen hadde avgått med døden 1. desember 1849. Annonsen, som stod på trykk i *Tromsø Tidende*, innledet på mange måter en tung og vanskelig tid i Anna Elisabeths liv. Hun trådte på dette tidspunktet inn i den offentlige sfæren, der hun i kraft av å være enke fikk nye juridiske rettigheter. Anna Elisabeth overtok Jens Nicolais posisjon som husholdets overhode og bedriftens leder.¹⁴⁷ Kjerringøy handelssted blir regnet som en av samtidens største handelsbedrifter. Det å fortsette driften må derfor ha vært en utfordring av betydelige proporsjoner.¹⁴⁸ Det er vanskelig å anslå nøyaktig hvor mange det var som arbeidet på handelsstedet i 1850, siden det ikke ble foretatt noen folketellinger i perioden. Ved å studere andre folketellinger foretatt i Anna Elisabeths levetid, kan man likevel

¹⁴⁵ Fulsås 1983: 13. Fulsås 1988: 84.

¹⁴⁶ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr.333. Mappe: 226: annonse i *Tromsø Tidende* 1849 nr. 101 og 102, skrevet av Anna Elisabeth Ellingsen.

¹⁴⁷ Bull 1986: 318-319. Mordt 1993: 29, 139. Sandvik 2002: 50.

¹⁴⁸ Intervju med Erika Søfting 30.09.14. Mail fra Erika Søfting 08.09-14.

få en pekepinn på hvor mange ansatte det var på handelsstedet. Det framgår for eksempel av folketellingen for 1865 at Kjerringøy handelssted bestod av en handelsbetjent, ved navn Fredrik C. D. Geelmuyden, tolv tjenestedrenger og ti tjenestejenter.¹⁴⁹

Man må ta høyde for at Kjerringøy handelssted bestod av flere arbeidende enn det som framgår av denne oversikten, da handelsstedet var arbeidsplass for flere enn de som bodde i hovedbygningen på stedet. Disse personene står oppført under andre hushold i folketellingen. På handelsstedet fantes det blant annet bakeri, krambod og brennevinsskjenking, eldhus, naust, trandamperi, og matstubygning, der handelsstedets innbyggere hadde sitt daglige virke. Det meste av bygningsmassen, inkludert hovedbygningen på handelsstedet, ble oppført i Sverdrups tid, men Anna Elisabeth lot oppføre fløybygningen og matstubygningen i sin enkeperiode. I første etasje av matstubygningen var det arbeidsrom for kvinnene på handelsstedet og i andre etasje fantes det smårom som ble benyttet til losji for underordnede funksjonærer. Handelsbetjentene hadde sitt eget rom i andre etasje. Bygningen var dessuten tilholdssted for matstuen og matstuekjøkkenet, slik det framgår av navnet.¹⁵⁰

Videreføringen av handelsstedet etter 1849

Da ektemannen døde, ga Anna Elisabeth skriftlig uttrykk for at hun ønsket å drive handelsstedet videre til Kjerringøys handelskontakter. Dette framgår særlig i et brev fra handelsmann S. C. Knudtzon i Kristiansund datert til 11. februar 1850. I brevet står det:

Jeg bemærker mig at de lader fortsætte Deres Mands Virksomhed og ønsker jeg Dem dertil det samme Held som han havde. Til fortsættelse af den Forbindelse mit Huus har havt med Deres salig Mand anbefaler jeg mig og er altid herstæds til Deres Tjeneste.¹⁵¹

Knudtzon ble opplyst om Jens Nicolais dødsfall både gjennom «offentlige Blade» og et brev skrevet av Anna Elisabeth 18. desember 1849. Ordlyden i brevet antyder Jens Nicolais posisjon på handelsstedet: «... Deres Mands Virksomhed...»¹⁵² Dette viser at Jens Nicolai var den offisielle lederen av handelsbedriften. Man kan likevel merke seg at brevene Anna Elisabeth mottok fra sine kontakter i Kristiansund, Ålesund, Trondheim og Bergen alle inneholdt en

¹⁴⁹ URL 9: folketelling for 1865 i Folda prestegjeld.

¹⁵⁰ URL 9: folketelling for 1865 i Folda prestegjeld. Fulsås 1983: 11. Johnsen 1970: 5-23.

¹⁵¹ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 223: brev fra handelsmann S. C. Knudtzon i Kristiansund datert til 11. februar 1850.

¹⁵² Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 223: brev fra handelsmann S. C. Knudtzon i Kristiansund datert til 11. februar 1850.

forretningsrelatert tematikk som det åpenbart var forventet at hun skulle være kjent med. Dette indikerer at Anna Elisabeth hadde kjennskap til den offentlige og maskuline delen av driften, selv om det i hovedsak var ektemannen hennes som hadde sittet ved roret. Bull skriver i sin avhandling at så lenge forretningene ble utført med basis i hjemmet, hadde konen i et handelshus så intimt kjennskap til den at hun kunne fortsette ledelsen av forretningen når mannen var bortreist eller død.¹⁵³

10. januar 1850 sendte Anna Elisabeth et brev til handelsmann Petter von Tangen, for å informere om den nye situasjonen. Knut Moe tar utgangspunkt i dette brevet når han kritiserer Anna Elisabeths manglende forretningssans. Han avviser andre skribenters påstander om at hun var en dyktig handelsmadame og hevder brevene hun sendte i perioden etter Jens Nicolais død framstår som hjelpeløse. Jeg er sterkt uenig i denne tolkningen. Slik jeg ser det viser brevet til von Tangen at Anna Elisabeth deltok i forretningsdriften. I brevet takket hun for «UnderRætningen om de værende konjunturer» og spurte hva man kunne forvente å få betalt for god kjøpmannssild i Bergen. Dette viser at hun forsøkte å sette seg inn datidens konjunkturer.¹⁵⁴ Det var utfordrende for handelsdrivende i samtiden å opprettholde en oversikt over handelskontakter og priser, og det var uten tvil nødvendig å forhøre seg med handelsdrivende i andre deler av landet – og kanskje særlig i Bergen.¹⁵⁵ I det følgende vil jeg forsøke å motbevise Moes påstander.

Nicolay H. Knudtzon uttrykte sin kondolanse over Jens Nicolais død i sitt brev til Anna Elisabeth datert til 7. juli 1850, men gikk raskt over til forretningsrelaterte anliggender:

Som De vel veed, staar endnu vor Rundfiskhandel fra ifjor aaben og turde jeg bede Dem have den Godhed at opgive mig Deres Pretention saa at vi kunne slutte Regning og er den tilkommende Saldo til Tjeneste naar De ønsker det.¹⁵⁶

Knudtzons brev kan gi oss en pekepinn på situasjonen i fiskeriene rundt 1850: «Skulde Fiskeriet blive stort kunde og Quantumet blive for stort, og Prisen derved falde. Heromkring tegner sig

¹⁵³ Bull 1998: 188.

¹⁵⁴ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *1.1. Forretningen generelt. 1.1.1 kopibøker 1846-1938*. Kopibok fra 1850.

¹⁵⁵ Pryser 2009: 150-151.

¹⁵⁶ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 223: brev fra handelsmann Nicolay H. Knudtzon i Kristiansund datert til 7. juli 1850.

Fiskeriet godt.» Avslutningsvis i brevet opplyste Knudtson Anna Elisabeth om priser på ulike fiskevarer og hva han ønsket å kjøpe av henne.¹⁵⁷

Også andre handelsfirma som hadde hatt en forbindelse til Kjerringøy ble informert om de endrede omstendighetene. Dette kommer fram i et brev fra handelsfirmaet Parelius & co i Kristiansund datert til 11. februar 1850.¹⁵⁸ Parelius innledet brevet med å kondolere over Jens Nicolais død. Her er det viktig å merke seg at brevet var adressert til «Herr Jens Ellingsens Enke». Det er ingen tvil om at det var stilet til Anna Elisabeth, da tonen i brevet var personlig og det ble henvist til «Deres kjere Mand, vaar gode Ven Ellingsen...» Parelius reflekterte rundt Jens Nicolais død i brevet og brukte et fargerikt språk for å vise sin kondolanse. Han fremmet blant annet en forestilling om at Gud hadde makt til å gripe inn i menneskeliv, og at menneskene selv var maktesløse. Her refererte han til «et høyere vesen». Parelius forsøkte åpenbart å gjøre det enklere for Anna Elisabeth å takle sorgen, da han skrev: «...ønsker vi Dem av fuldeste Hjerter Kraft til at bære Tabet...»¹⁵⁹

Dette brevet bekrefter ytterligere at Anna Elisabeth ga skriftlig uttrykk for at hun ønsket å fortsette driften av handelsstedet. Parelius skrev: «Vi takker Dem Forbindtligst for de venskabelige Ytringer at vilde fortsette den Forbindelse som vi have staaet i til den Afdøde...»¹⁶⁰ Han ønsket tydelig å opprettholde en handelsforbindelse mellom de to firmaene og stilte ikke spørsmålsteget ved om Anna Elisabeth som kvinne var i stand til å drive handelsstedet videre. Enker som drev handel var en del av en offentlig og maskulin sfære.¹⁶¹ Det blir i enkelte tilfeller gjort referanser til andre handelsdrivende enker i kildematerialet, som for eksempel Herman von Tangens enke, men det går fram at majoriteten av de handelsdrivende Anna Elisabeth var i kontakt med var menn.

Parelius hadde nok en oppfatning av anstendig feminin oppførsel. Han uttrykte imidlertid ingen skepsis i brevet knyttet til om det å drive handel var forenelig med datidens kvinneideal. Dette

¹⁵⁷ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 223: brev fra handelsmann Nicolay H. Knudtson i Kristiansund datert til 7. juli 1850.

¹⁵⁸ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.6. *Korrespondanse til J. N. Ellingsens Enke, Ellingsens bo og K. Zahl 1850. 2.6.4. Parelius og co, Christiansund*: 11. februar 1850.

¹⁵⁹ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.6. *Korrespondanse til J. N. Ellingsens Enke, Ellingsens bo og K. Zahl 1850. 2.6.4. Parelius og co, Christiansund*: 11. februar 1850.

¹⁶⁰ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.6. *Korrespondanse til J. N. Ellingsens Enke, Ellingsens bo og K. Zahl 1850, 2.6.4. Parelius & co, Christiansund*. 11. februar 1850.

¹⁶¹ Davidoff og Hall 1987: 288. Bull 1986: 332.

kan henge sammen med at det var en lang tradisjon for at enker drev handel videre på ektemannens borgerbrev, til tross for at dette ikke var lovfestet. Handelslovens § 2 hadde gjort seg gjeldende i 1842, men det er ikke sikkert denne hadde så stor innvirkning på Anna Elisabeths beslutning om å drive handelsstedet videre. Denne loven kan betegnes som en formalisering av tidligere sedvane.¹⁶² Her vil jeg framheve en hypotese om at Parelius ønsket å opprettholde en handelsforbindelse med Kjerringøy, fordi han visste at hans firma ville tape økonomisk dersom kontakten ble brutt. Det var viktig for handelsmenn i andre deler av landet å ha kontakter nordpå, grunnet Lofotfisket. Væreiery i Lofoten og omegn hadde siden Lofotloven av 1816 hatt mulighet til å opparbeide seg kontroll over fiskeværene, samt utvikle sine forretninger uten offentlige inngrep i prisfastsettelse for hus- og hjelleie. Handelsmenn og væreiery hadde stor makt og innflytelse i lokalmiljøet, noe som gjorde dem til viktige kontakter for handelsdrivende i resten av landet.¹⁶³

I tillegg til å uttrykke sin kondolanse, diskuterte Parelius forretningsrelaterte temaer i sitt brev til Anna Elisabeth i februar 1850. Dette kan tyde på at handelsfirmaet hans var avhengig av denne økonomiske forbindelsen. Også Nicolay H. Knudtzon uttrykte en interesse for å opprettholde handelsforbindelsen med Kjerringøy. I hans brev til Anna Elisabeth står det: «Særdeles kjærte vilde det være mig om vi endnu maatte kome i Handelsforbindelse sammen, hvortil jeg med Fornøielse stedse skal gjøre hvad muligt. →»¹⁶⁴ Det er derfor lite som tyder på at det var handelsbetjenten, Zahl, som var bedriftens reelle leder på dette tidspunktet.

Det er et poeng at Parelius ikke henvendte seg til Zahl i brevet datert til 11. februar 1850.¹⁶⁵ Han hadde på dette tidspunktet arbeidet som handelsbetjent på handelsstedet i et par år. Man kan anta at han var rutinert når det gjaldt hvordan driften av handelsstedet skulle gå for seg. Brevet var imidlertid direkte stilet til Anna Elisabeth, noe som antyder at Parelius anså henne som bedriftens leder. Denne oppfatningen var lovfestet gjennom handelsloven av 1842 og er dessuten i tråd med det vi ellers vet om enkers posisjon. Bull påpeker for eksempel at konen var mannens nestkommanderende, også etter hans død, til tross for at handelsbetjenten som regel hadde bedre opplæring enn henne. Det er ingen tvil om at Anna Elisabeth hadde stor

¹⁶² Sandvik 2002: 50, 217 . Bull 1986: 318-319. Mordt 1993: 159-160.

¹⁶³ Solhaug, Trygve, *De norske fiskeriers historie 1815-1880*. Bergen 1976: 108-109.

¹⁶⁴ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 223: brev fra handelsmann Nicolay H. Knudtzon i Kristiansund datert til 7. juli 1850.

¹⁶⁵ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.6. *Korrespondanse til J. N. Ellingsens Enke, Ellingsens bo og K. Zahl 1850, 2.6.4. Parelius & co, Christiansund*. 11. februar 1850.

interesse av å ivareta handelsstedet, med tanke på at hun selv hadde vokst opp på Kjerringøy. Hun følte seg kanskje også forpliktet til å føre sin fars handelshus videre, da hun hadde vært vitne til at både han og ektemannen hadde bygd opp handelsstedet og skapt en vellykket bedrift. Anna Elisabeth var på mange måter ansvarlig for å opprettholde og fortsette dette prosjektet, som hun selv hadde vært en del av. I et økonomisk perspektiv var det dessuten irrasjonelt å avvikle forretningen når handelsborgeren døde.¹⁶⁶

Korrespondansen til og fra handelsstedet i 1850 viser at Anna Elisabeth ga uttrykk for at hun ønsket å opprettholde bedriften på Kjerringøy. Dette antyder også at hun deltok i driften av handelsstedet. Slik det framgår av de nevnte eksemplene, hadde ikke Anna Elisabeth noen intensjon om å legge alt ansvaret over på sin handelsbetjent Zahl. Utgangspunktet var at hun selv trådte inn i rollen som leder av bedriften, der hun stilte seg til ansvar for Kjerringøys videre skjebne. Brevene understreker dermed et viktig poeng – nemlig Anna Elisabeths formelle og juridiske maktovertakelse av handelsstedet. Dette fikk også konsekvenser for benevnelsen av handelsbedriften i korrespondanse til og fra Kjerringøy.

«Jens N. Ellingsens Enke»

Det melder seg enkelte spørsmål i tilknytning til hvem den forretningsrelaterede korrespondansen til handelsstedet var adressert til i Anna Elisabeths enkeperiode.

Man kan for eksempel stille spørsmål ved hvorvidt disse brevene var stilet til henne eller handelsfirmaet. Man finner eksempler på brev adressert til «Herr Jens N. Ellingsens Enke» og «Madam Ellingsen» – sistnevnte i flere ulike varianter. Fikk handelsfirmaet tittelen «Jens N. Ellingsens Enke» etter Jens Nicolais død og utelukker dette at Anna Elisabeth brukte tittelen om seg selv?¹⁶⁷

Det er underlig at man benyttet benevnelsen «herr» foran tittelen «Jens N. Ellingsens Enke», om brevet var ment for Anna Elisabeth. Dersom dette var navnet på handelsfirmaet, kan det ha vært andre på handelsstedet som besvarte brevene. Tar man utgangspunkt i andre handelsfirma i samtiden, som for eksempel Petter von Tangens firma, ser man en lignende problematikk. Her er det også vanskelig å skille mellom mannen og firmaet. Fulsås understreker for eksempel i sin hovedfagsoppgave at han refererer til firmaet «Petter von Tangen» og ikke personen i

¹⁶⁶ Fulsås et al. 1988: 84. Fulsås 1983: 11. Bull 1998: 196. Johnsen 1970: 35. Intervju med Erika Søfting 30.09.14.

¹⁶⁷ Intervju med Erika Søfting 25. 09.15.

enkelte sammenhenger. Man kan i denne sammenheng diskutere hvorvidt all korrespondanse til «Petter von Tangen» var direkte rettet til handelsmannen.¹⁶⁸

Som vi har sett i kapittel 3 var Jens Nicolai en aktiv handelsmann som førte det meste av forretningskorrespondansen som gikk ut av handelsstedet. Brevet til Salten fogderi i 1834, viser imidlertid at han ikke førte all korrespondansen sin selv, til tross for at hans personlige stemme kommer tydelig fram i teksten.¹⁶⁹ Kan man derfor gå ut i fra at det å besvare korrespondanse inngikk i handelsbetjentens arbeidsoppgaver? Dersom Jens Nicolai ikke førte all sin korrespondanse selv, er det nærliggende å tro at den resterende korrespondansen ble ført av en handelsbetjent eller handelsfullmektig. Tar man utgangspunkt i kopibøker datert til Anna Elisabeths enkeperiode, ser man at Zahl førte en betydelig mengde korrespondanse i rollen som handelsfullmektig. Føring av korrespondanse inngikk med andre ord i handelsfullmektigens arbeidsoppgaver på dette tidspunktet. Zahl spilte åpenbart en aktiv rolle i forretningene, men dette utelukker ikke at han forhørte seg med Anna Elisabeth i besvarelsen av brevene.

Brevet fra Nicolay H. Knudtzon som ble sendt til Anna Elisabeth i 1850, var adressert til «Madam Ellingsen». Vi vet derfor med sikkerhet at brevet var ment for henne. Det er interessant å se at flere brev adressert til denne tittelen omhandlet en forretningsrelatert tematikk. Nicolay H. Knudtzon gikk for eksempel raskt over til å diskutere forretning etter å ha kondolert for Jens Nicolais død i sitt brev fra 1850. En av årsakene til at brevet fra Knudtzon var adressert til «Madam Ellingsen», kan være at han ønsket å ta opp et personlig tema. Brevet fra Parelius samme år var imidlertid adressert til «Herr Jens Ellingsens Enke», til tross for at tematikken i brevet var personlig.¹⁷⁰

I min studie av kopibøkene fra enkeperioden finner jeg flere indikasjoner på at Anna Elisabeth brukte tittelen «Jens N. Ellingsens Enke» om seg selv i offentligheten. Disse funnene viser at brev adressert til denne tittelen ikke utelukkende var rettet til firmaet. De kunne like godt ha vært ment for Anna Elisabeth, og tittelen kan derfor ha vært et uttrykk for at hun var et juridisk selvstendig individ. I et brev signert «Jens N. Ellingsens Enke» til Jacob Gram 12. desember

¹⁶⁸ Fulsås 1983: 39

¹⁶⁹ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev fra Kjerringøy handelssted til Salten fogderi 11. oktober 1834.

¹⁷⁰ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 223: brev fra handelsmann Nicolay H. Knudtzon i Kristiansund datert til 7. juli 1850. Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.6. *Korrespondanse til J. N. Ellingsens Enke, Ellingsens bo og K. Zahl 1850, 2.6.4. Parelius & co, Christiansund*. 11. februar 1850.

1850 kommer hennes personlige stemme tydelig fram. Hun refererte for eksempel til Jens Nicolai:

... i den lange Rekke af Aar jeg var Ellingsens Ægtefelle, lærte jeg stedse at kjende ham for streng punklig og nøiaktig opfyldelser af sine forpligtelser og Udbetalninger og saa meget mere som han, i de sidste 4 aar hvor ... opholdt sig kortere eller lengere Tid i Trondhejm. Saa antager jeg med fuld Grund at hvis han har faaet endeel Krustøi han da ogsaa maa have betalt det.¹⁷¹

Etter mitt skjønn kan det umulig ha vært noen andre enn Anna Elisabeth som har skrevet dette brevet, siden ingen andre enn henne hadde vært gift med Jens Nicolai Ellingsen. Mye tyder på at Gram hadde anklaget Jens Nicolai for ikke å ha betalt regningene sine og at Anna Elisabeth måtte ta til motmæle. I brevet understreket hun at ektemannen hadde betalt de aktuelle regningene. For å motbevise Gram henviste hun til ektemannens handelsbok. I brevet skrev hun: «...ingen af delene findes i min Mands Handelsbog, hvor dog den øvrige ...handel er indført.»¹⁷² Dette viser at Anna Elisabeth hadde kunnskap og innsikt i bruken av handelsbøker, noe som også indikerer at hun hadde innsikt i forretningsdriften. Det er dessuten et poeng at hun svarte på vegne av handelsstedet.

Det faktum at Anna Elisabeth valgte å signere brevet til Gram med «Jens N. Ellingsens Enke», vitner om at hun brukte denne tittelen om seg selv i offentligheten. Man skal likevel ikke se bort fra at dette også var tittelen på handelsfirmaet. Her er det et poeng at firmaet stod i Anna Elisabeths navn. Dette indikerer først og fremst at hun satt i uskiftet bo etter ektemannens død og at hun videreførte bedriften som stod i hans navn.¹⁷³ Slik unngikk man å skape forvirring blant Kjerringøys handelspartnere. For det andre viser dette at hun var den offisielle lederen av virksomheten. Basert på eksempelet med Petter von Tangen, som både var navnet på firmaet og på mannen, er det nærliggende å tro at tittelen «Jens N. Ellingsens Enke» representerte både firmaet og Anna Elisabeth. Dette utelukker imidlertid ikke at Anna Elisabeth spilte en sentral rolle.

¹⁷¹ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *1.1. Forretningen generelt. 1.1.1 kopibøker 1846-1938*. Kopibok fra 1850.

¹⁷² Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *1.1. Forretningen generelt. 1.1.1 kopibøker 1846-1938*. Kopibok fra 1850.

¹⁷³ Skifteforhandlingsprotokoll for Salten sorenskriveri 1846-1853, Nordland Fylke. S. 110-114.

Enkemadams myndighet – matriarkalske strukturer på Kjerringøy?

Som vi så i kapittel 2 inngikk Kjerringøy i en paternalistisk samfunnsstruktur, på lik linje med andre handelssteder i Nord-Norge, og skillet mellom høy og lav var stort. Forskningslitteraturen har gjerne fokusert på menn som i kraft av å være væreiere eller handelsmenn fylte patriarkalske roller. Zahl figurerer ofte som et eksempel på en slik patriarkalsk skikkelse og Fulsås hevder at handelsmannen opptrådte som en faderlig figur i lokalmiljøet. Man kan stille spørsmål ved om Anna Elisabeth befant seg i en lignende posisjon i sin tid som enke. Mye tyder på at hun hadde flere patriarkalske trekk. Gir det mening å snakke om «matriarkalske» strukturer på Kjerringøy i tiden Anna Elisabeth var juridisk ansvarlig for driften? ¹⁷⁴

Et anonymt brev adressert til Nordlands amt, datert til 28. Februar 1852, kan kaste lys på hvorvidt Anna Elisabeth befant seg i en matriarkalsk maktposisjon. Her får man samtidig et innblikk i forholdet mellom handelsmadamen og lokalbefolkningen.

Den anonyme avsenderen innledet brevet med å skrive:

Uagtet Nedskriveren heraf ikke er nogen Ynder af Anmeldelser og omenskjønt han langtfra staar i noget saadant Forhold til nedenstaaende Sag, at det kunde være nogen Pligt for ham eller engang i hans Interesse at berøre samme finder han dog af følgende af Madame Ellingsen i Kjerringøe begaaede Handlinger ere for graave og oprørende til at de kunde eller burde hengaae upaalagte. ¹⁷⁵

Det er tydelig at avsenderen ønsket å stille Anna Elisabeth til ansvar for handlingene sine. I brevet fortalte han om en fisker ved navn Aron Christiansen som døde på havet og med dette etterlot seg kone og to eller tre småbarn. Den uheldige fiskeren hadde ifølge informanten «utstædt Obligation for Gjæld [h]vis Størrelse ikke vites» til Madame Ellingsen. ¹⁷⁶ Da Anna Elisabeth ble informert om fiskerens død, hadde hun sendt sine folk til hans bopæl og tatt alle eiendelene hans i forvaring. I tillegg til øvrige eiendeler ble 1,5 tønner korn, som var det eneste fiskerkonen og barna hadde å livnære seg på, konfiskert og ført til handelsstedet. Forfatteren av brevet var tydelig bekymret for situasjonen til den etterlatte konen og barna:

Hvem kunde da altsaa befinde sig i en mere beklagelsesverdige stilling end Debtors efterladte Hustru med sine smaabørn? og det netop fordi hendes Mand i sin Tid havde været saa uheldig at utstæde en obligation til Mdme Ellingsen, hvilken obligation nu ei engang skulde være opsagt. En saadan Handling maa vistnok af hvem den end er begaaet være i høieste Maade

¹⁷⁴ Løseth et al. 2014: 527-529. Brox 1984: 41. Fulsås 1983: 174-181. Fulsås et al. 1988: 88. URL 19: artikkel på Store norske leksikon vedrørende matriarkalske samfunn.

¹⁷⁵ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: anonymt brev adressert til Nordlands amt datert til 28. Februar 1852 s.1.

¹⁷⁶ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: anonymt brev adressert til Nordlands amt datert til 28. Februar 1852 s.1. URL 10: Arkivverkets nettsider. Oversikt over Aron Christiansens dødsfall.

ulovlig, men hvormeget mere maa det ikke være oprørende at høre at En, der som Madm Ellingsen er Eier av flere snese, og saaledes lagt fra trænger sine Penger, men tvertimod kunde være i Stand til at utøve al den Eftergivenhed, som man med saamegen Føie af hende og hendes Lige kunde vente, skal befatte sig med saadant.¹⁷⁷

Ifølge informanten var det heller ikke første gang Anna Elisabeth hadde benyttet denne framgangsmåten. Pålitelige rykter fortalte at hun nesten hvert år sendte sine folk for å konfiskere eiendeler fra sine mangfoldige debitorer. Også husdyr inngikk i det som ble konfiskert: «...hvilket hun tager til Afdrag paa sine Fordringer efter de Priser hun selv finder for godt at bestemme!» Disse handlingene skjedde angivelig uten samtykke fra debitorene som, ifølge informanten, dessverre var så godtroende og enfoldige at de ikke selv forstod at Madame Ellingsen gikk utenfor sin myndighet.¹⁷⁸ Her får man et innblikk i hvordan lokalbefolkningen forholdt seg til Anna Elisabeth, og det vil i denne sammenheng være relevant å trekke inn en paternalistisk analysemodell. Slik det blir hevdet av historiker Arnljot Løseth, var væreieren og handelsmannen en patriark med makt til både å straffe og verne. Ydmyk troskap fra allmuen var helt essensielt. Slik det framgår av det anonyme brevet befant Anna Elisabeth seg i en slik posisjon. Som handelsmadame hadde hun makt til både å undertrykke og hjelpe sine undersåtter. Hun var lese- og skrivekyndig og ble nok derfor betraktet som en ressurssterk person. Det blir for eksempel fortalt at eldre kvinner kom til handelsstedet for å snakke med henne. Andre kilder forteller at hun hadde sitt eget medisinskap som hun delte ut medisiner fra til alle som trengte hjelp. Den nærmeste legen befant seg i Lofoten og Anna Elisabeths hjelpende handlinger var derfor viktige. På folkemunne fikk hun derfor tilnavnet «fruemora» og «ho mor». Forfatteren av det anonyme brevet uttrykte en forventning til hvordan Anna Elisabeth burde handle overfor allmuen, da han poengterte at Madame Ellingsen var så rik at hun godt kunne ha sett mellom fingrene i situasjonen med den avdøde fiskeren Christiansen. Han forventet åpenbart at Anna Elisabeth, som befant seg i en maktposisjon, skulle vise mer medlidenhet.¹⁷⁹

Zahl hadde, ifølge den anonyme informanten, deltatt på flere av Madame Ellingsens «ekspedisjoner», der man konfiskerte eiendeler fra debitorer:

¹⁷⁷ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: anonymt brev adressert til Nordlands amt datert til 28. Februar 1852. S. 1-2.

¹⁷⁸ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: anonymt brev adressert til Nordlands amt datert til 28. Februar 1852. S.2.

¹⁷⁹ Løseth et al. 2014: 527-529. Brox 1984: 41. Fulsås 1983: 174-181. Fulsås et al. 1988: 88. Johnsen 1970: 28. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014.

Madm Ellingsens Folk, hvoriblandt Hr Sahl, som oftere selv skal have forestaaet saadanne Expeditioner og endog været den, som ved sine Leiligheder har været Executor, hvor, som overmeldt, Prygl har vanket, samt Christoffer Olsen, Augustinus Olsen Carlsøe og Hendrik Nordmand ville formentlig afgive tilstrækkeligt Beviis de ommelte Fakta. ¹⁸⁰

Her får vi et innblikk i Zahls rolle. Alt tyder på at Anna Elisabeths folk, med Zahl i spissen, tydde til vold i situasjoner der debitorer gjorde motstand eller ikke var i stand til å tilfredsstille deres fordringer. I brevet påpekte den anonyme forfatteren at en slik framgangsmåte neppe kunne ha hjemmel i lovverket. Dersom påstandene stemmer, misbrukte åpenbart Anna Elisabeth sin makt på handelsstedet. Den anonyme forfatteren nevnte også flere grove handlinger: «Hun befatter sig eller har i alle Fald befattet sig med noget, der vel ikke i Grovhed kan sættes vedsiden av overanførte, men som dog er i høieste grad lumpent nederdregtigt, nemlig uriktig Maal og Vægt.»¹⁸¹ Informanten henviste deretter til folk som enten var ansatte eller hadde vært ansatte på handelsstedet, og som kunne gi detaljer i saken:

Herom kan Angjeldendes handelsfulmægtig Sahl og hendes øvrige Folk samt en Johan Brevig, der forhen har været i hendes Tjeneste, men nu tjener paa Hassel i Lofoden og Augustinus Olsen på Karlsøe samt hans Broder Christoffer Olsen og Hendrik Nordmand Røsvig meddele den fornødne Oplysning, hvorhos det formendtlig heller ikke er Lensmanden saa ganske Ubekjent, da benævnte Augustinus Olsen engang for ham skal have udeladt sig herom.¹⁸²

Man kan merke seg at Zahl ble omtalt som «Madm Ellingsens folk». Dette er en tydelig indikasjon på at Anna Elisabeth var overordnet sin handelsfullmektig. Slik det også framgår av tidligere forskning, stod konen i et handelshus over handelsbetjentene på rangstigen, noe som også var gjeldende da hun ble enke.¹⁸³ Dette brevet er derfor et godt eksempel på at Anna Elisabeth befant seg i en maktposisjon på handelsstedet og i lokalmiljøet. Hun ble ikke umyndiggjort av den anonyme informanten – snarere tvert imot. Det var hun som ble stilt til ansvar for sine gjerninger, og ikke Zahl. Det er naturlig å anta at han, gjennom sin rolle som handelsfullmektig, var inneforstått med at det hadde blitt oppgitt uriktig mål og vekt til Kjerringøys handelspartnere. Zahl ble likevel ikke stilt til ansvar i denne saken. Dette henger nok sammen med at Anna Elisabeth, gjennom sin posisjon som enke, var den juridiske hovedpersonen i handelsforretningen. Det var hun som ga ordren om å konfiskere eiendelene

¹⁸⁰ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: anonymt brev adressert til Nordlands amt datert til 28. Februar 1852. S. 3.

¹⁸¹ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: anonymt brev adressert til Nordlands amt datert til 28. Februar 1852. S. 3.

¹⁸² Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: anonymt brev adressert til Nordlands amt datert til 28. Februar 1852. S. 3-4.

¹⁸³ Bull 1998: 196-197.

til Christiansen. Hun sendte «sine folk». Det framgår i tillegg av brevet at det var Anna Elisabeth som oppga feilaktig mål og vekt. Dette er noe jeg vil komme tilbake til.¹⁸⁴

Forfatteren mente det var uforklarlig at lensmannen ikke hadde tatt stilling til at Madame Ellingsen hadde gått utenfor sin myndighet ved flere anledninger. Dette kunne, ifølge informanten, ikke være lensmannen ubekjent, da Madame Ellingsens framgangsmåte for å inndrive fordringer var så grov. Ikke nok med at handlingene ble begåtte like ved lensmannens bopel – en tidligere ansatt ved handelsstedet, Augustinus Olsen, hadde dessuten informert lensmannen om de feilaktige oppgivelserne av mål og vekt. Hvorfor grep ikke lensmannen inn? En mulig forklaring kan være at han ikke hadde kjennskap til Madame Ellingsens handlinger, eller at handlingene ikke var så grove som det den anonyme avsenderen av brevet hevdet. Man må på den andre siden ta hensyn til maktforholdene på Kjerringøy. Anna Elisabeth befant seg åpenbart i en maktposisjon, noe som kan ha gjort det vanskelig for lensmannen å gripe inn.¹⁸⁵

Den anonyme forfatteren avsluttet brevet med å hevde at han ikke ville opptre som noen «anmelder», da dette ville forvolde ham uleilighet og ubehagelighet. Han uttrykte likevel et ønske om at det «høie Amt» ikke vil la saken gå upåtalet. En erklæring fra lensmannen ville kunne stadfeste det overfor anførte.¹⁸⁶ Avsenderen av brevet fryktet åpenbart å bli svertet dersom han offentlig gikk ut med anklager mot Madame Ellingsen. Dette inngår i rekken av andre indikasjoner på at Anna Elisabeth befant seg i en maktposisjon. Mye tyder på at hun hadde både makt og innflytelse til å svekke avsenderen av brevet. Han fryktet for eksempel at de angitte personene skulle bli påvirket av Anna Elisabeth, og at dette skulle stikke kjepper i hjulene for saken:

Kun maa jeg bemærke, at man lettest vilde komme til Kundskab om Sagens Samenheng ved ikke at lade Vedkommende vide noget herom forud, da Madm Ellingsen er et Menneske, som formedelst sine Penger har stor Indflydelse paa Folk i Almindelighed hvilket hun noksom forud skal have beviist.-

Kunde de opgivne Personer blive afhørte uden at de forhen havde Anledning til nogen Conference med Angjeldende; vilde det være gavnligst for Sagen. –¹⁸⁷

¹⁸⁴ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: anonymt brev adressert til Nordlands amt datert til 28. Februar 1852. S.3-4.

¹⁸⁵ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: anonymt brev adressert til Nordlands amt datert til 28. Februar 1852. S.2.

¹⁸⁶ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: anonymt brev adressert til Nordlands amt datert til 28. Februar 1852. S. 4.

¹⁸⁷ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: anonymt brev adressert til Nordlands amt datert til 28. Februar 1852. S. 4.

Anna Elisabeth utøvet makt gjennom å ha økonomiske midler, noe man også ser i tilfeller med andre handelsmenn og væreiere. Den anonyme forfatteren påpekte ved flere anledninger i brevet at Anna Elisabeth var rik og at hun i kraft av dette hadde stor innflytelse på alminnelige folk. Man kan anta at det her er snakk om allmuen, som for det meste bestod av fattige fiskerbønder.¹⁸⁸ I brevet truet den anonyme brevskriveren med at saken ville bli framhevet i offentligheten dersom brevet ikke ble tatt hensyn til fordi det var anonymt. Ifølge ham var saken «altfor Dispotisk og grov for vor Tidsalder til at hengaa upaatalt».¹⁸⁹

Det kan diskuteres hvorvidt det var sannhet i anklagene som ble rettet mot Anna Elisabeth i 1852. Det er stor sannsynlighet for at det fantes mennesker som ønsket å sverte handelsstedet og Anna Elisabeth. Den anonyme brevskriveren kan ha vært en av disse. Likevel er det naturlig å anta at den som satt med makten på Kjerringøy handelssted stod i fare for å misbruke sin makt. Anna Elisabeth tilhørte det sosiale toppsjiktet i det nordnorske kystsamfunnet og man kan forvente at hun oppførte seg deretter. Både faren og ektemannen var involvert i flere offentlige konflikter i sin tid. Anna Elisabeth kan ha blitt påvirket av deres handlinger og framgangsmåter.¹⁹⁰

Framstillingen av handelsmadamen er negativ i dette brevet. Likevel går det fram at hun befant seg i en maktposisjon og at hun spilte en aktiv rolle. Objektivt sett var Aron Christiansen bundet til en avtale om å betale ned lånet sitt ved å levere fisk til Kjerringøy handelssted, som tilsvarte en viss sum. For Anna Elisabeth kan det ha vært rett og rimelig at denne summen ble inndrevet når mannen i husholdet ikke lenger kunne gjøre opp for seg. Dersom dette ikke ble gjort kunne det for eksempel bli sådd tvil om hennes forretningssans- og drift. Anna Elisabeth var avhengig av kapital og at det gikk framover for handelen. Dette gikk utover hennes patriarkalske «moderlighet». Når det gjaldt å drive inn gjeld fra sine debitorer benyttet hun samme framgangsmåte som Jens Nicolai. I sin doktoravhandling understreker Bente Hartviksen at handelsmenn i Nord-Norge nettopp var mer pågående når det gjaldt å drive inn gjeld enn

¹⁸⁸ Løseth et al. 2014: 527-529. Brox 1984: 41.

¹⁸⁹ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: anonymt brev adressert til Nordlands amt datert til 28. Februar 1852. S. 4.

¹⁹⁰ Løseth et al. 2014: 527-529. Fulsås 1983: 174-181. Fulsås et al. 1988: 88.

handelsdrivende i for eksempel Bergen. Anna Elisabeth stod på sin rett i den ovenfor nevnte saken, og Hartviksens påstand gjør seg derfor sterkt gjeldende.¹⁹¹

Zahl var utvilsomt en patriarkalsk skikkelse på Kjerringøy handelssted i tiden han var handelsmann. I sin hovedfagsoppgave viser Fulsås hvordan paternalismen artet seg på både positive og negative måter. Han understreker at paternalismen ikke bare var omsorgsfull og viser til et sak fra 1869 der to menn ble tatt for ulovlig hogst i Zahls mark. Zahl krevde at de med påholden penn underskrev en erklæring om at de skulle betale en Mulct hver til Kjerringøy fattigkasse. Her kan man trekke en parallell til da Anna Elisabeth satt med makten på handelsstedet.¹⁹² 14. mai 1855 innkalte hun for eksempel en lokal mann ved navn Nils Jonsen for å ha satt og brukt laksegarn på hennes grunn. Zahl møtte for henne, men det ble ikke oppnådd noe forlik. Samme år innkalte hun en annen mann ved navn Elias Pedersen for at han, ved en anledning vinteren før, hadde vært i hennes skog og «tatt noget». I denne saken ble forlik oppnådd og innstevnte måtte betale 2 spd og 6 ort til Kjerringøy fattigkasse. Det er en påfallende likhet mellom disse eksemplene og eksempelet Fulsås bruker for å understreke Zahls patriarkalske maktposisjon. Slike saker hadde ikke utelukkende med paternalisme å gjøre. Det var naturlig at mennesker som ulovlig benyttet ressurser på andres eiendom ble straffet. Likevel mener jeg at man med bakgrunn i de anonyme brevet til Nordlands amt og disse sakene kan konkludere med at Anna Elisabeth var en patriarkalsk figur i lokalsamfunnet. Da Jens Nicolai døde ble hun den nye patriarken i lokalsamfunnet. Siden hun var en kvinne i en maktposisjon velger jeg å operere med begrepet matriark i denne sammenheng.¹⁹³

Et spørsmål om kjønn: arbeidsfordelingen mellom eier og handelsbetjent

Handelsmann Petter von Tangen i Bergen var en av Kjerringøys mest framtreddende handelspartnere. Handelsstedet mottok flere brev fra von Tangen både under og etter Anna Elisabeths enkeperiode. 24. mars 1856 skrev han to brev som han sendte nordover – det ene var adressert til «Herr K. Zahl» i Skrova og det andre var adressert til «Herr Jens N. Ellingsens Enke» på Kjerringøy.¹⁹⁴ Det er tydelig at Zahl reiste til Lofoten i sesongen. Det var nok

¹⁹¹ Hartviksen 2007: 223-224. 577-581.

¹⁹² Fulsås 1983: 190

¹⁹³ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: oversikt over konflikter som Anna Elisabeth Ellingsen og K. Zahl var involverte i på 1850- og 60-tallet.

¹⁹⁴ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.12. Korrespondanse 1856, 2.12.4. Petter von Tangen, Bergen. To brev datert til 24. mars 1856.

nødvendig for å holde kontroll med Lofotfisket.¹⁹⁵ Man kan med dette anta at Zahl befant seg i Skrova og at Anna Elisabeth befant seg på Kjerringøy på dette tidspunktet. Da var i så fall brevet adressert til «Herr Jens N. Ellingsens Enke» direkte stilet til Anna Elisabeth. De to brevene var ulikt komponert, men von Tangen diskuterte mye av den samme tematikken. Han informerte for eksempel om situasjonen i handelen i Bergen. Mye tyder på at handelsfirma i det ganske land forholdt seg til prisene der, noe som var naturlig med tanke på byens framtrepende posisjon i handelssammenheng.¹⁹⁶ Von Tangen kunne ikke melde om noen store endringer i handelen. Prisene på bygg og rug var stabile, mens det var lav pris på tran. I brevet skrev han at årsaken til den lave prisen var «... den her fremdeles herskende Pengemangel», noe som tyder på at det var økonomiske krisetider for enkelte handelsfirma i Norge på 1850 - tallet.¹⁹⁷ Von Tangen skrev i sitt brev til Zahl at: «Falliten¹⁹⁸ indtræder her nesten daglig. Flere som jeg hørt af Dem at De handlede af, ere gaaede fallit, som Einstad, Wilhelmsen ...»¹⁹⁹ Han henviste til sitt forrige brev til Zahl, der han informerte om at han ville selge «Madame Ellingsens Fisk» og bekreftet deretter at denne var solgt:

Jeg troede saavist i vinter, som jeg før har tilmeldt Dem, at jeg skulle kunne give Madame Ellingsen en Priis af 8 spesidaler Netto, men nu bliver det naturligens ikke tilfældet. Jeg er fornøiet over at den er solgt og det troer jeg ogsaa at Madame Ellingsen kan være, da jeg troer vist efter de efterretninger vi havde med Dampen idag, at der bliver et stort Fiske i Lofoden.²⁰⁰

Gjennom dette tekstutdraget får vi et innblikk i Anna Elisabeths rolle på handelsstedet, siden von Tangen henviste til henne i brevet til Zahl. Fisken som ble solgt i Bergen av von Tangen ble omtalt som «Madame Ellingsens Fisk», noe som antyder at det var hun som eide den. I brevet uttrykte von Tangen at han trodde «Madame Ellingsen» ville være fornøyd med salget. Anna Elisabeth hadde åpenbart mer enn bare et ord med i laget i forretningen, med tanke på at von Tangen henviste til henne og hennes mening i et forretningsrelatert brev.²⁰¹

¹⁹⁵ URL 4: Artikkel på Statistisk sentralbyrå om Lofotfisket på 1800-tallet. URL 8: artikkel på Store norske leksikon vedrørende tettstedet Skrova i Lofoten.

¹⁹⁶ Fulsås 1983: 42-63. Fulsås et. al 1988: 85. Pryser 2009: 150. URL 1: Nordland Fylkeskommune: *Blant handelsmenn og nessekonger* er en artikkel som tar for seg handelssteder i Nordland på 1700- og 1800-tallet.

¹⁹⁷ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.12. Korrespondanse 1856, 2.12.4. Petter von Tangen, Bergen. To brev datert til 24. mars 1856.

¹⁹⁸ URL 22: Den danske ordbog: «Fallit» er et økonomisk sammenbrudd som innebærer at man er ute av stand til å oppfylle sine økonomiske forpliktelser.

¹⁹⁹ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.12. Korrespondanse 1856, 2.12.4. Petter von Tangen, Bergen. To brev datert til 24. mars 1856.

²⁰⁰ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.12. Korrespondanse 1856, 2.12.4. Petter von Tangen, Bergen. To brev datert til 24. mars 1856.

²⁰¹ Dørum 2013: 192. Mail fra Erika Søfting 08.09.14.

I brevet som var adressert til «Herr Jens N. Ellingsens Enke» informerte von Tangen om at «Deres Fisk» var solgt. Dette kan ha vært en henvendelse til firmaet i sin helhet. Mye tyder imidlertid på at brevet var stilet til Anna Elisabeth. Dette er en antakelse man kan basere på brevet til Zahl, der det ble henvist til «Madame Ellingsens Fisk». Dersom dette brevet var ment for Anna Elisabeth, var hun tydelig involvert i forretningene.²⁰²

Man kan diskutere hvorfor det ble sendt to nesten identiske brev fra von Tangen denne dagen. Som tidligere nevnt, oppholdt Zahl seg i Skrova, mens Anna Elisabeth befant seg på Kjerringøy. I kildemateriale finner jeg flere indikasjoner på at Zahl var en representant for handelsfirmaet utad. Han hadde for eksempel en filial i Skrova, der han drev handel og leide ut rorbuer og hjellbruk under vinterfisket. Dette kan antyde at han tok mer del i den offentlige sfæren gjennom forretningsreiser, mens Anna Elisabeth forholdt seg til de nære omgivelsene. Dette var tilfellet i tiden hun var gift med Jens Nicolai og seinere da hun giftet seg med Zahl. I kapittel 2 så vi at ektemann og kone i de trondhjemske handelshusene var myndighetspersoner på hver sine områder.²⁰³ Var arbeidsfordelingen mellom Anna Elisabeth som handelsmadame og Zahl som handelsbetjent preget av kjønnskiller? Var det for eksempel slik at Zahl, i kraft av å være mann, hadde større adgang til den offentlige sfæren? Skillet mellom den offentlige og den private sfæren vil i denne sammenheng være en aktuell analysemodell. Som vi så i kapittel 2 ble det et større gap mellom den maskuline og den feminine sfæren på 1800-tallet. Dette skjedde i takt med industrielle endringer og kan ha virket inn på arbeidsfordelingen mellom Anna Elisabeth og Zahl.²⁰⁴ Det er imidlertid interessant å se at von Tangen sendte brev til både handelsmadamen og handelsbetjenten 24. mars 1856. Dette indikerer at han ikke oppfattet Zahl som den eneste som styrte bedriften.

Zahl spilte, som kjent, en betydelig rolle i forrentningen på Kjerringøy. Dette kommer til syne i kildematerialet, siden han førte mye korrespondanse til sentrale handelspartnere. I min studie av kopibøkene fra perioden finner jeg at mange av brevene er signert med både «Jens N. Ellingsens Enke» og «Zahl».²⁰⁵ Her ser det ut som at Zahl har signert brev på vegne av Anna

²⁰² Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.12. Korrespondanse 1856, 2.12.4. Petter von Tangen, Bergen. To brev datert til 24. mars 1856.

²⁰³ Bull 1998: 198-199. Johnsen 1970: 38. Fulsås et al. 1988: 84.

²⁰⁴ Hagemann et al. 2005: 179. Øye et al. 2005: 48. Bull 1986: 331. Dørum et al. 2014: 38.

²⁰⁵ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 1.1. Forretningen generelt. 1.1.1 kopibøker 1846-1938. Kopibøker for perioden 1850-1857.

Elisabeth, noe som understreker hans sentrale rolle i forretningen. Som vi så i kapittel 2 og 3 hevder Fulsås at det langt på vei var Zahl som drev handelsstedet fra ca. 1850 og utover.²⁰⁶ Det blir dessuten hevdet av Gudbrandson at han allerede fra 1850 hadde fått myndighet til å forestå virksomheten.²⁰⁷ Jeg vil hevde at bildet var mer nyansert. Dersom Zahl i praksis hadde tatt over driften på dette tidspunktet, kan man for eksempel stille spørsmål ved hvorfor man også finner brev signert kun med «Jens N. Ellingsens Enke» og kun «Zahl». Dette indikerer at det var to enkeltindivider som skrev hver sine brev, noe de to brevene fra von Tangen i 1856 også understreker. I brev skrevet av Jens N. Ellingsens Enke finner man referanser til «herr Zahl» og «min fuldmektig herr Zahl», mens man i brev skrevet av Zahl ser referanser til «Madame Ellingsen». Det er et poeng at de fleste brevene er forretningsrelaterte, uavhengig av om de er signert «Jens N. Ellingsens Enke» eller «Zahl».²⁰⁸

Dersom vi kan gå ut i fra at Anna Elisabeth bevisst benyttet tittelen «Jens N. Ellingsens Enke» når hun signerte forretningsrelatert korrespondanse, er det mye som tyder på at hun spilte en aktiv rolle i forretningen på handelsstedet. I et brev til Parelius & co i Kristiansund i 1853 var det tilsynelatende Anna Elisabeth som informerte om at hun planla å sende dem et parti klippfisk. Skipperen som fraktet brevet og fisken til Kristiansund hadde fått beskjed fra henne om å selge til høystbydende, «dog ei under en hvis Pris...» I brevet ytret Anna Elisabeth at hun trodde det var gode muligheter for å få solgt klippfisken. Hun ba imidlertid Parelius om å oppbevare fisken i et pakkhus dersom den ikke ble solgt.²⁰⁹

Fulsås skriver om handelsforbindelsen mellom Zahl og von Tangen i sin hovedfagsoppgave. Her behandler han blant annet von Tangens rolle som Zahls kommisjonær i Bergen.²¹⁰ Med bakgrunn i brevmateriale ført av «Jens N. Ellingsens Enke», vil jeg påstå at von Tangen også var Anna Elisabeths kommisjonær. I et brev til Anton Width i 12. desember 1850 skrev hun for eksempel at hun hadde mottatt pengene som Width hadde lånt fra herr Zahl, gjennom sin kommisjonær i Bergen.²¹¹ Anna Elisabeths myndighet kommer til syne i brevet, da det virker

²⁰⁶ Fulsås 1983: 11.

²⁰⁷ Gudbrandson 2004: 55-56.

²⁰⁸ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *1.1. Forretningen generelt. 1.1.1 kopibøker 1846-1938. Kopibøker for perioden 1850-1857.*

²⁰⁹ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *1.1. Forretningen generelt. 1.1.1 kopibøker 1846-1938. Kopibok for 1853.*

²¹⁰ Fulsås 1983: 40-70

²¹¹ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *1.1. Forretningen generelt. 1.1.1 kopibøker 1846-1938. Kopibok for 1850.*

som at Width hadde sendt henne en ny forespørsel om å låne penger. Anna Elisabeth hadde stor økonomisk makt og det var flere som henvendte seg til henne for å låne penger. Enkemadamen avslo Widths lånesøknad og begrunnet det med at: «...dette Aars handel har i det hele taget sat mig meget tilbage, for som ... jeg paa adskillige har tabt ret ikke ubetydelige sumer.»²¹² Her får vi en indikasjon på at Anna Elisabeth anså seg selv som lederen av bedriften, siden hun uttalte seg på vegne av den. Vi får i tillegg nok et innblikk i situasjonen i fiskeriene i Norge på 1850-tallet. Brev fra blant andre N. H. Knudtzon samme år antyder at Anna Elisabeth gikk gjennom en tøff overgangsfase etter ektemannens død. Klippfiskeriet hun forventet å få solgt dette året hadde åpenbart dårlige forutsetninger. I et brev datert til 22. oktober 1850 skrev Knudtzon: «...Klipfisk fremdeles yderst flau og de der have liggende deres Partier i Bergen ville derfor uden Tvivl faae yderst sørgelige resultater.»²¹³

12. desember 1850 sendte Anna Elisabeth et brev til den samme handelsmannen. I brevet refererte hun til at hun hadde mottatt de lånte pengene fra Width gjennom sin «komisjonær herr Petter von Tangen i Bergen».²¹⁴ Hun informerte om at saken med Width endelig var avgjort, noe som indikerer at det tok lengre tid enn ventet å få tilbakebetalt de lånte pengene. I brevet står det: «Det gleder mig meget at erfare at hr Consulen var saa vel tilfreds med min Klipfisk dette Aar, og skal det være mig en Fornøielse om vi senere kunde kome i nogen Handel sammen enten med Klipfisk eller med noget andet af vores Nordlandske Varer.»²¹⁵ Her får vi en bekreftelse på at Anna Elisabeth mente at hun eide klippfiskeriet som gikk ut av handelsstedet, samtidig som vi får et innblikk i den gjensidige avhengigheten handelshusene i samtiden hadde til hverandre. I sin hovedfagsoppgave er Fulsås inne på at von Tangen ikke hadde råd til å sette tilliten til Zahl på spill, fordi han kanskje var den viktigste leverandøren hans.²¹⁶ Kan man med bakgrunn i dette gå ut i fra at von Tangen var like avhengig av Anna Elisabeth som handelskontakt? Slik det framgår av det nevnte brevet til N. H. Knudtzon mente hun at klippfiskeriet tilhørte henne, noe som ikke kan ha vært ubetydelig i denne sammenhengen. I brevet til Zahl fra von Tangen 24. mars 1856 ble det også gjort en referanse til «Madame

²¹² Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *1.1. Forretningen generelt. 1.1.1 kopibøker 1846-1938*. Kopibok for 1850.

²¹³ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 223: brev fra handelsmann N. H. Knudtzon 22. oktober 1850.

²¹⁴ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *1.1. Forretningen generelt. 1.1.1 kopibøker 1846-1938*. Kopibok for 1850.

²¹⁵ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *1.1. Forretningen generelt. 1.1.1 kopibøker 1846-1938*. Kopibok for 1850.

²¹⁶ Fulsås 1983: 59.

Ellingsens Fisk».²¹⁷ Som enke var hun den juridiske lederen av virksomheten, noe som også betydde at hun hadde et eiendomsforhold til varene som ble sendt ut av handelsstedet. Det er derfor nærliggende å tro at både von Tangen og andre handelsmenn var avhengig av Anna Elisabeths klippfisk og derfor også avhengig av å ha et godt forhold til henne.

Fordeler knyttet til kjønn og posisjon

Mye tyder på at Anna Elisabeth uttalte seg på vegne av Zahl i visse tilfeller, mens Zahl uttalte seg på hennes vegne i andre sammenhenger. I et brev til Jenssen & co i Trondheim 8. juni 1850 signert «Jens N. Ellingsens Enke» kommer Anna Elisabeths stemme fram igjen. Her ba hun Jenssen & co om å sette inn et beløp på 400 spd for Zahl i Trondhjem Sparebank.²¹⁸ Det kan virke som at Zahl planla en forretningsreise til Trondheim og at Anna Elisabeth tilrettela for denne. Hun disponerte åpenbart ulike kontoer og hadde mulighet til å flytte på beløp, noe man ikke kan gå ut i fra at Zahl hadde mulighet til. Han hadde imidlertid andre fordeler. Som ung mann var han bedre skikket til å dra på forretningsreiser enn det Anna Elisabeth var, til tross for at hun også var en offentlig figur. Kanskje arbeidsfordelingen mellom partene derfor gikk ut på at Anna Elisabeth ga Zahl oppdrag som han utførte i den offentlige sfæren. Det framgår av flere brev i perioden at Zahl var ute på handelsreise. I et brev fra Nicolay H. Knudtzon til Jens N. Ellingsens Enke datert til 13. august 1850, står det at «Deres Handelsfuldmægtig» var innom Kristiansund på vei nordover fra Bergen «og ytrede om Opgjør af Regningen og Renterne...»²¹⁹ Vi får med dette et innblikk i Zahls arbeidsoppgaver.

Zahl uttalte seg også på vegne av Anna Elisabeth i ulike sammenhenger og i visse tilfeller fungerte han nok som en representant for henne og firmaet i den offentlige sfæren. Da Anna Elisabeth i overgangsfasen mellom 1850 og 1851 fikk beskjed fra Nordlands amt om at hun måtte betale 40 spd i brennevinsavgift til «Vaagens Fattigkasse» tok Zahl til motmæle. I et brev til amtet 7. januar 1851 skrev han at det var påfallende at Anna Elisabeth måtte betale mer enn det hennes avdøde mann hadde betalt i sin tid. Ifølge Zahl hadde Jens Nicolai i de beste fiskeår betalt 18 spd i året. I brevet står det: « ...og hans Enke nu i disse aldeles mislykkede Fiskeaar for Skraaven bliver lignet i mere end det dobbelte, ja selv for mere ... af det Brendevin hun der

²¹⁷ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.12. Korrespondanse 1856, 2.12.4. Petter von Tangen, Bergen. To brev datert til 24. mars 1856.

²¹⁸ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 1.1. Forretningen generelt. 1.1.1 kopibøker 1846-1938. Kopibok for 1850.

²¹⁹ Statsarkivet i Trondheim: Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 223: brev fra Nicolay H. Knudtzon i Kristiansund datert til 13. august 1850.

har udsolgt i smaat i Aaret 1850.»²²⁰ Man kan gå ut i fra at Anna Elisabeth hadde overtatt ektemannens privilegier i Skrova, at filialen var åpnet og at hun solgte brennevin.

Hva var årsaken til at Zahl involverte seg så sterkt i denne konflikten? Hvorfor uttalte han seg på vegne av Anna Elisabeth når hun hadde juridiske rettigheter som gjorde det mulig for henne å kontakte amtet egenhendig? Kanskje hadde Zahl en sterkere interesse av å selge brennevin i Skrova enn det Anna Elisabeth hadde. Ifølge Fulsås mente han at det var nødvendig å selge brennevin for å kunne ta opp konkurransen med det etablerte handelshuset i fiskeværret.²²¹ Man kan også diskutere om Anna Elisabeth ikke ville eller ikke hadde muligheten til å ta til motmæle mot amtets krav. Kanskje Zahls henvendelse ville bli tatt mer alvorlig, siden han var mann? Anna Elisabeth var åpenbart overordnet handelsbetjenten sin og dette innebar en rekke fordeler. Zahl hadde likevel mange fordeler i kraft av å tilhøre et kjønn som fritt kunne bevege seg i den offentlige sfæren i et patriarkalsk samfunn. I neste kapittel vil jeg gå nærmere inn på Zahls fordeler som mann i diskusjonen rundt hvorfor partene valgte å inngå ekteskap.

Handelsreiser – kjønnsbaserte begrensninger?

Et brev datert til juli 1851 fra von Tangen i Bergen skaper forvirring med tanke på navneproblematikken. Brevet var adressert til «Herr Jens N. Ellingsens Enke». Man vet imidlertid ikke om Anna Elisabeth var ment som mottaker. Brevet hadde en personlig tone, da von Tangen berettet om at han var syk, men at han følte seg bedre. Det er tydelig at mottakeren av brevet hadde vært på handelsreise til Bergen. Von Tangen skrev for eksempel: «...nogle Dage efter Deres afreise...» og «... efter at høre om Deres lykkelige gjenkomst og velbefindende...»²²² Han fortalte innledningsvis om været og nevnte i tillegg felles bekjente som angivelig skal ha reist med samme dampskip som mottakeren av brevet. Von Tangen gikk etter hvert over til å diskutere en mer forretningsrelatert tematikk, der han berettet om situasjonen i handelen. Det er vanskelig å vite hvem som var mottakeren av brevet, dersom man ikke kan gå ut i fra at det var Anna Elisabeth. Med den offentlige og den private sfæren som analysemodell, kan man stille spørsmål ved om hun som kvinne hadde mulighet til å dra på forretningsreise, noe som var en del av hverdagen til andre handelsmenn. Man kan i denne

²²⁰ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *1.1. Forretningen generelt. 1.1.1 kopibøker 1846-1938*. Kopibok for 1851.

²²¹ Fulsås et. al. 1988: 90-91.

²²² Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *2.7. Korrespondanse til A. E. Ellingsen og K. Zahl 1851. 2.7.5. Petter von Tangen, Bergen. Juli 1851.*

sammenheng trekke inn Bulls påstand om at enkelte handelsdrivende kvinner foretok reiser i forbindelse med forretningsdriften.²²³

Anna Elisabeth hadde personlige kontakter rundt om i landet, som det var naturlig å besøke. Vi vet for eksempel at det var tette vennskapelige bånd mellom de ulike handelshusene. På den andre siden kan man diskutere om mottakeren av brevet kan ha vært en mann som arbeidet under Anna Elisabeth på Kjerringøy handelssted. Bull har vist at kjøpsvenner og skipper ofte foretok forretningsreiser på vegne av enker.²²⁴ Likevel ville det nok stått spesifikt i teksten, dersom brevet var ment for en av disse. Det er underlig om et brev som var adressert til «Jens N. Ellingsens Enke» egentlig var ment for en tilfeldig skipper og ikke for lederen av handelsforretningen. Dersom brevet fra von Tangen var ment for Zahl, ville det også vært adressert til ham. Von Tangen sendte mange personlige og forretningsrelaterede brev til Zahl i perioden.

Anna Elisabeth var åpenbart mer stedbunden enn det Zahl var, også i enkeperioden. Likevel finner jeg indikasjoner på at hun kan ha oppholdt seg i Skrova fra tid til annen. S. C. Knudtzon skrev for eksempel i et brev til Zahl 9. mars 1854 at ...«Madame Ellingsen beder hilset, og takker for hendes 2de venskabelige Breve af 20de Jan og 25de f. M., som at uleilige hende med Svarskrivelser jeg tror ikke bør gjøre.»²²⁵ Zahl oppholdt seg på dette tidspunktet i Skrova og man kan diskutere om Anna Elisabeth også var der, siden Zahl ble bedt om å hilse til henne. Hvorfor sendte ikke Knudtzon brevet direkte til Anna Elisabeth, men nøyde seg med å be Zahl om å hilse? Kanskje det holdt å sende kun ett brev fordi hun også oppholdt seg i Skrova. Dette kan tolkes som at Zahl hadde tatt over stadig mer av forretningsdriften, men var kanskje også et uttrykk for datidens forestillinger om kvinnelighet.²²⁶

I et brev signert «Jens N. Ellingsens Enke» til Parelius & co 12. desember 1850 er det tilsynelatende Anna Elisabeths stemme som kommer fram. Alt tyder på at hun oppholdt seg i Skrova eller planla å reise dit. I brevet står det: «Da de har bestemt udbetalingen for Klipfisken til anden Damptur er jeg fornøiet dermed naar Pengene Da bliver adreseret til mig til Skraaven

²²³ Bull 1986: 331-332.

²²⁴ Bull 1986: 332.

²²⁵ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.10. Korrespondanse til A. E. Ellingsen og K. Zahl 1854. 2.10.3. N.H. Knudtzon, Christiansund. 9. mars 1854.

²²⁶ Hagemann et al. 2005: 222

... Lofoden og ikke til Kjerringø.»²²⁷ Man kan ikke vite med sikkerhet om det er Anna Elisabeth som har skrevet dette brevet. Likevel har jeg i løpet av dette kapittelet framlagt flere eksempler på at hun brukte «Jens N. Ellingsens Enke» i offentlige affærer. Dersom man kan utelukke at Zahl førte brev signert med bare denne tittelen, kan man også gå ut i fra at Anna Elisabeth fra tid til annen oppholdt seg i Skrova.

Ansvarsfordelingen mellom Anna Elisabeth og Zahl i juridiske spørsmål

Dersom man studerer *Salten Sorenskriverembedes* domsprotokoll for perioden 1854-1861, får man ytterligere innsyn i ansvarsfordelingen mellom Anna Elisabeth og Zahl på handelsstedet. 4. august 1856 ble de begge anklaget for å ha oppgitt uriktige tranmål. Det står i domsprotokollen at: «Tranmålene til Ellingsen holder 8 potter i navnet, men er 9 (4kanmaalet) og 18 potter tilsvarende for et kjørel på 19 a 20 (nikandemalet).»²²⁸

Videre står det at: «Madamen prøver [sic] å bevise sin ukyndighet i tranhandel (vet intet derom), men røber ufrivillig adskillig kunnen.»²²⁹

Det virker som om Anna Elisabeth prøvde å late som om hun ikke hadde noen kjennskap til tranhandel for ikke å bli stilt til ansvar i denne saken. Her kan hun ha brukt sitt kjønn som unnskyldning. Det kom likevel fram gjennom avhøret at hun hadde stor kunnskap om tranhandel, noe som er en indikasjon på at hun spilte en sentral rolle i forretningsdriften. Det kan selvfølgelig hende Anna Elisabeth ikke var klar over de falske målene og at hun derfor var uskyldig.

Ifølge skipper og styrmann Karl Andersen Godøen, hadde Anna Elisabeth spurt sin ektemann på dødsleiet «om sammenhengen med Vægt og Maaleredskaben» og Jens Nicolai hadde forsikret om at hans midler var ervervet på en redelig måte. Det var derfor vanskelig å bevise om hun med vitende vilje fortsatte å bruke de falske målene, til tross for at hun allerede i 1851 skulle ha bedt om å få justering. Zahl ble også stilt til ansvar i denne saken. I domsprotokollen står det at han var klar over målenes unøyaktighet, men at han brukte dem likevel fordi det ikke var hans ansvar å undersøke at de var korrekte.²³⁰ Videre står det:

²²⁷ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *I.I. Forretningen generelt. I.I.1 kopibøker 1846-1938*. Kopibok for 1850.

²²⁸ *Salten Sorenskriverembedes* domsprotokoll 1854-1861, transkribert versjon fra Nordlandsmuseet s. 1.

²²⁹ *Salten Sorenskriverembedes* domsprotokoll 1854-1861, transkribert versjon fra Nordlandsmuseet s. 1.

²³⁰ *Salten Sorenskriverembedes* domsprotokoll 1854-1861, transkribert versjon fra Nordlandsmuseet s. 1.

På vegne av madamen målte han opp «nikanden» høsten – 51 og kom til at det var 1 a 2 potter over 9 kander, hvorfor det ble satt vekk, slik at fogden ikke så det under Visitasjon 17. Juni 1852. Da det var Zahls ønske at Ingen for Eftertiden maatte faa Nikanden at se, slog han den senere itu og kastede den i Søen.²³¹

Disse opplysningene kom først fram etter at Zahl hadde nektet å uttale seg. Etter mye motvilje hadde han innrømmet at «han kjente til at noe slikt skulle ha eksistert i Ellingsens tid.» Det er verdt å merke seg at det var Zahls motstridende forklaringer som brakte ham under tiltale.

«Den iøvrigt mindre anbefalede Opførsel Zahl viste under Forhøret» skapte en lengre debatt om hvorvidt det skulle «taes i formildende eller skjerpene retning.» Det framgår av dommen at Zahl selv brukte og befalte sine betjenter til å bruke begge de omhandlede målene, vel vitende om at de var feilaktige, men «bevis for bevisst bedragerisk hensikt ansees ikke ført.» Ifølge loven var ikke handelsmenn forpliktet til å vite noe om sine måleredskaper. Zahl tilstod aldri å ha hatt noen visshet om «firekandemålets» uriktighet og det ble heller ikke bevist at Zahl hadde brukt «nikanden» etter oppmåling høsten 1851. Det ble imidlertid slått fast at handelsbetjenten hadde vist grov uaktsomhet og det ble i tillegg bevist at han var «usikker paa om Maalene var Rigtige, thi det var ikke Justerende.» Dommen poengterte at han ikke gjorde noe for å undersøke saken, men at det ikke fantes noen brukbar straffebestemmelse for slik uaktsomhet.²³²

Zahl omtales som «tiltalte nr. 2» i domsprotokollen. Her står det at han var skipper på et av Madame Ellingsens fiskeoppkjøperskip som seilte til blant annet Stamsund, Senja og Tromsø. Han forlot imidlertid fartøyet hvorpå han ble erstattet av en annen handelsbetjent. I Stamsund skal selgerne ha klaget over feilaktig vekt, men de ble bare henvist «til Kjerringøen selv at fremføre Klagen.»²³³

Retten kom fram til at 3 lodd feil på selve vektarmen skyldtes slitasje i balansetoppen. Da Madame Ellingsens fartøy var tilbake i Stamsund i fiskehentingstiden neste år, fant handelsmann Myhre loddskålen noe tyngre enn vareskålen, men dette syntes å komme av fuktighet etter regnvær. Et Lofot-vitne fortalte om teglsteiner som var slitt av loddets tyngde. Selv etter at det var fjernet var skålen så mye for tung at den nesten nådde dekket. Vitnet tok

²³¹ Salten Sorenskriverembedes domsprotokoll 1854-1861, transkribert versjon fra Nordlandsmuseet s. 1.

²³² Salten Sorenskriverembedes domsprotokoll 1854-1861, transkribert versjon fra Nordlandsmuseet s. 1-2.

²³³ Salten Sorenskriverembedes domsprotokoll 1854-1861, transkribert versjon fra Nordlandsmuseet s. 2.

vare på teglsteinen, men mistet den seinere. Retten fant ingen bevis på «bevisst bedragerisk hensikt.»²³⁴ Begge ble likevel idømt en bot som de måtte betale til fogden i Salten, fogden i Lofoten og lensmannen i Folda. De brukte kobberkarene og pottemålene ble ødelagte.

Denne rettsaken viser at både Anna Elisabeth og Zahl var ansvarlige i situasjoner vedrørende bedriften. Det er interessant å se at Zahl, i større grad enn tidligere, ble stilt til ansvar for sine handlinger. Sammenligner vi denne rettsaken med anklagene fremmet av den anonyme anmelderen i 1852, virker det som at Zahl hadde fått en mer framtredd posisjon i handelsbedriften på Kjerringøy. Man kan diskutere om Zahl tok over Jens Nicolais arbeidsoppgaver og domene som den offentlige figuren, i kraft av å være mann. Dette var i så fall i tråd med tankegangen i samtiden om at den offentlige sfæren var mannens domene.²³⁵ Zahl kan ha stått bak de feilaktige målene, men Anna Elisabeth kan også ha vært involvert, med tanke på kunnskapen hun ufrivillig viste om tranhandel. Påstandene som ble fremmet av den anonyme anmelderen i 1852 om uriktig mål og vekt, synes å stemme. Man kan derfor konkludere med at det var en sammenheng mellom de to sakene.

Konklusjon

I dette kapitlet har jeg forsøkt å kartlegge hvor involvert Anna Elisabeth var i forretningsdriften på Kjerringøy handelssted i perioden 1849-1857. Her har det blant annet vært nødvendig å gå nærmere inn på Anna Elisabeths maktposisjon og myndighet i det offentlige rom. Gjennom å studere forretningsrelatert korrespondanse og juridiske dokumenter har jeg fått et innblikk i dette. I min studie av forretningsrelatert korrespondanse fant jeg for eksempel at Anna Elisabeth benyttet tittelen «Jens N. Ellingsen Enke» og at denne tittelen ble brukt om både henne og handelsfirmaet. Det anonyme brevet til Nordlands amt fra 1852 og rettsdokumentene fra 1856 bidrar begge til å kaste lys på Anna Elisabeths maktposisjon i offentligheten. Disse sakene understreker at hun i kraft av å være enke, var et juridisk individ som aktivt tok del i den offentlige og maskuline sfæren. Det er ingen tvil om at Zahl spilte en betydelig rolle i bedriften – både i tiden han arbeidet som handelsbetjent og seinere da han ble handelsmann. Dette har tidligere forskning slått fast. Det er imidlertid problematisk at Anna Elisabeths rolle i bedriften har vært uberørt. Dersom man studerer kopibøker fra 1850-tallet ser man at hun også førte forretningsrelatert korrespondanse til sentrale handelspartnere i

²³⁴ Salten Sorenskriverembedes domsprotokoll 1854-1861, transkribert versjon fra Nordlandsmuseet s. 2-3.

²³⁵ Hagemann et al. 2005: 208-212, 241. Øye et al. 2005: 48. Bull 1986: 331.

Kristiansund, Trondheim og Bergen. I de juridiske sakene var det i hovedsak Anna Elisabeth som ble stilt til ansvar, noe som antyder at hun var lederen av bedriften og dermed også overordnet sin handelsbetjent. Som vi har sett i det foregående, hadde Anna Elisabeth flere patriarkalske trekk. Dersom man sammenligner hennes enkeperiode med Jens Nicolai og Zahls tid som handelsmenn går det fram at partene hadde det samme handlingsmønsteret i ulike saker. Her kan man konkludere med at denne maktposisjonen avhang mer av sosial status enn av kjønn.

Kildene viser etter mitt skjønn at det var et samarbeid mellom Anna Elisabeth og Zahl i enkeperioden. Rettsaken i 1856 viser for eksempel at de var sammen om å drive bedriften. Anna Elisabeth hadde åpenbart en overordnet status i husholdningen, men Zahl tok over mange av Jens Nicolais tidligere arbeidsoppgaver. Han representerte dessuten Anna Elisabeth i mange av de juridiske konfliktene hun var involvert i, til tross for at hun hadde juridiske rettigheter. I neste kapittel vil jeg gå nærmere inn på intensjonene for og konsekvensene av ekteskapsinngåelsen mellom Anna Elisabeth og Zahl. Var en bedrift av denne størrelsen avhengig av mann og kone som fylte ulike arbeidsoppgaver?

Kapittel 5: Ekteskapet med K. Zahl 1857-1879

4. oktober 1857 inngikk Anna Elisabeth ekteskap med sin handelsfullmektig Kjerschow Zahl. Hun hadde på dette tidspunktet sittet med hjemmelen til Kjerringøy handelssted i nesten åtte år. Da hun besluttet å giftet seg igjen, kom virksomheten til å stå i den nye ektefellens navn. Anna Elisabeth mistet med dette de juridiske rettighetene som hun hadde vært i besittelse av da hun var enke. Zahl ble husholdets og forretningens juridiske hovedperson, noe som ga ham økt makt og innflytelse på handelsstedet. Spørsmålet er likevel om dette hadde praktiske konsekvenser for Anna Elisabeths rolle i forretningen. I dette kapittelet vil jeg i første rekke ta for meg arbeidsfordelingen i ekteskapet, der jeg vil diskutere hvorvidt Anna Elisabeth fortsatte å spille en aktiv rolle i forretningsdriften etter at hun giftet seg. Her vil jeg også gå inn på *hvordan* hun spilte en rolle. Jeg ønsker i tillegg å studere intensjonene for og konsekvensene av ekteskapsinngåelsen. Avslutningsvis vil jeg se på videreføringen av handelsstedet etter Anna Elisabeth og Zahls død. Nok engang ble handelsstedet ført videre gjennom kvinneledd, noe som er relevant å studere i et kjønns historisk perspektiv.²³⁶

Bryllupet mellom Anna Elisabeth og Zahl var storslått og skal ha vart hele 6 dager. Det hadde på forhånd blitt kjøpt inn drikkevarer for flere årslønninger. Her inngikk både vin, genever og likører. I tillegg ble det investert i et helt nytt porselensservise ved navn «Balmoral». Rolf Johnsen skriver at seks spillemenn fra Bodø holdt dansen gående dag og natt.²³⁷ I en annen kilde blir det fortalt at Anna Elisabeth ønsket seg spillemenn fra Bergen. Kanskje var det ikke passende å bruke lokale musikere. Zahl skal ha ivret etter å få med en lokal spillemann ved navn Johannes Rasmussen. Det skal derfor ha endt med at både to spillemenn fra Bergen og den lokale spillemannen fra Sørfold opptrådte i bryllupet. Gudbrandson hevder dette vitner om at Zahl hadde et mer inkluderende syn på bygdesamfunnet omkring. Dette stod i kontrast til Christen Sverdrup og Jens Nicolai Ellingsen, som gjerne hadde hatt en tendens til å hente ressurser utenfra. Dette gjaldt for eksempel styrmenn på skipene. Ifølge Gudbrandson tyder dette på at de kanskje følte seg fremmedgjorte i bygda og at de først og fremst hørte på anbefalinger fra andre miljøer. Anna Elisabeth kan ha blitt påvirket av dette. Gudbrandson

²³⁶ Gudbrandson 2004: 432. Hagemann et al. 2005: 179-181. Sandvik 2002: 50. URL 14: Arkivverkets nettsider. Klokkerbok for Nordland Fylke, Kjerringøy i Folda, nr. 803C01 (1845-1866), Ekteviede 1856-1858, side 398-399.

²³⁷ Johnsen 1970: 38. Intervju med Erika Søfting 30.09.14. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014.

forutsetter likevel at hun og Zahl langt mer enn den forrige generasjonen på handelsstedet levde i et samspill med bygdesamfunnet omkring.²³⁸

Anna Elisabeths tradisjonelle ansvars- og arbeidsoppgaver

Da Anna Elisabeth giftet seg med Zahl, tok han over rollen som bedriftens leder. Dette fikk flere konsekvenser for Anna Elisabeths forretningsmessige rolle. Hun har for eksempel nesten forsvunnet fra kildematerialet i ettertid. Akkurat som i ekteskapet med Jens Nicolai, ble hennes arbeid skjult bak ektemannens. Det er derfor utfordrende å gi en fullstendig framstilling av Anna Elisabeths ansvars- og arbeidsoppgaver da hun var gift. Som vi har sett i kapittel 2 og 3 var arbeidsoppgavene til konen i et handelshus gjerne knyttet til husholdningen og de nære omgivelsene. Dette var nok også tilfellet for Anna Elisabeth både da hun var gift med Jens Nicolai og seinere da hun giftet seg med Zahl. Konens ansvarsområder var som regel knyttet til husstellet, der husdyr- og hagestell inngikk. Kjerringøy handelssted befant seg på landsbygda og man kan derfor sammenligne det med en større gård. Det er ingen tvil om at husstellet derfor var svært omfattende.²³⁹ Anna Elisabeth hadde flere ansatte til å bistå i seg i dette arbeidet. I folketellingen for Folda prestegjeld i 1875 går det fram at det på dette tidspunktet var ansatt en handelsfullmektig og en handelsbetjent, seks tjenestedrenger, en jordarbeider, en husjomfru, ni tjenestejenter og en bryggemann. Anna Elisabeth var ansvarlig for å organisere alle de kvinnelige ansatte. Hennes ansvarsoppgaver omfattet i tillegg å holde hus for de som hadde sitt daglige virke på handelsstedet, samt eventuelle besøkende og tilreisende. Her måtte hun blant annet sørge for mat til menneskene som oppholdt seg på handelsstedet. Akkurat som i ekteskapet med Jens Nicolai var hun i tillegg ansvarlig for å planlegge og gjennomføre festligheter, samt besørge innredningen av huset. Med bakgrunn i dette er det sannsynlig at Anna Elisabeth også hadde regien bak sitt og Zahls bryllup. Her hadde hun nok hovedansvaret for å utforme og sende ut invitasjoner og for å bestille inn alt som trengtes til festlighetene.²⁴⁰

Arbeidsfordelingen på handelsstedet – spenninger mellom norm og virkelighet?

Som vi så i kapittel 4, er det mye som tyder på at det var et godt samarbeid mellom Anna Elisabeth og Zahl i enkeperioden. Her fylte Zahl flere av Jens Nicolais tidligere arbeidsoppgaver. Disse arbeidsoppgavene var sentrert rundt den offentlige sfæren og inkluderte

²³⁸ Gudbrandson 2004: 58-59.

²³⁹ Bull 1998:197-199. Bull 1986: 320. Hagemann et al. 2005: 179-181. Mordt 1993: 19-20.

²⁴⁰ Bull 1998:197-199. URL 15: folketellingen for 1875 i Folda prestegjeld. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014.

forretningsreiser til sentrale handelspartnere. Man finner stadig henvisninger i kildematerialet til at Zahl var på reise. Jeg mener det er rimelig å tro at partene videreførte samarbeidet da de giftet seg. Anna Elisabeth og Zahl inngikk med dette ikke bare i et økonomisk partnerskap der de begge deltok i det produktive arbeidet, men også i et partnerskap der begge hadde innsikt i forretningsanliggender.²⁴¹

Selv om Zahl på dette tidspunktet var den offisielle lederen av virksomheten, er det ingen tvil om at Anna Elisabeth deltok aktivt i den daglige forretningsdriften. I tillegg til å ta seg av de tradisjonelt feminine arbeidsoppgavene i handelshuset, kan hun ha utført arbeidsoppgaver tilknyttet den maskuline sfæren. Vi møter en mer erfaren versjon av henne i dette ekteskapet. Hun hadde åpenbart opparbeidet seg stor kunnskap gjennom å være overhodet for handelsbedriften på Kjerringøy over flere år. Dette var kunnskap hun ikke hadde vært i besittelse av i sitt første ekteskap. Zahl hadde uten tvil vært hennes gode støttespiller i disse årene, men som vi så i kapittel 4, stod ikke Anna Elisabeth passivt på sidelinjen. Hun førte korrespondanse til sine handelspartnere og tok viktige avgjørelser på vegne av firmaet. Slik det går fram av forretningsrelatert korrespondanse fra sentrale handelspartnere, som von Tangen i Bergen, var Anna Elisabeths meninger viktige. Man kan derfor stille spørsmål ved hvorvidt denne rollen som aktiv deltaker i bedriften endret seg da hun igjen inngikk ekteskap.²⁴²

Man skal ikke se bort ifra at Anna Elisabeth fortsatte å spille en viktig rolle i den offentlige og maskuline delen av forretningen, til tross for at hun var gift, men at denne rollen forsvinner i kildematerialet fordi hun formelt ikke hadde juridiske rettigheter. Zahl kan for eksempel ha diskutert forretningsrelatert tematikk med henne. I så fall hadde Anna Elisabeth rom for å ytre sine meninger om for eksempel kjøp og salg, slik hun hadde gjort i enkeperioden. I brevene hun skrev som enke refererte hun ofte til «min Klipfisk». Kanskje fortsatte hun å ha det samme forholdet til varene som gikk ut fra Kjerringøy, til tross for at Zahl i siste instans var ansvarlig. Paret hadde stor suksess i handelen da de var gift. Dette var mye takket være det eventyrlige sildefisket i på 1860- og 1870-tallet, men også på grunn av deres felles kompetanse. Anna Elisabeth var ektemannens stedfortreder da han var på forretningsreiser, og i hans fravær var hun ansvarlig for handelsstedet. Her representerte hun husholdet i det omkringliggende samfunnet. Akkurat som i ekteskapet med Jens Nicolai strakte Anna Elisabeths

²⁴¹ Mordt 1993: 19-20.

²⁴² Dørum et al. 2014: 32-39. Elstad 2002: 109, 117.

kompetanseområde seg over tradisjonelt feminine arbeidsoppgaver så vel som maskuline. Dette var naturlig med tanke på at hun måtte dekke mange av ektemannens arbeidsoppgaver i hans fravær. I kapittel 3 så vi for eksempel hvordan Anna Elisabeth fungerte som et knutepunkt for informasjon da Brateng Løvøen blandet henne inn i konflikten han hadde med Jens Nicolai. Det er stor sannsynlighet for at hun ivaretok denne funksjonen i ekteskapet med Zahl.²⁴³

Mot et større skille mellom manns- og kvinnearbeid

Anna Elisabeth ivaretok sannsynligvis noen av ansvarsoppgavene fra enkeperioden etter at hun giftet seg med Zahl. Normer i samtiden begrenset imidlertid kvinners rolle som handlende subjekter. Her kan man igjen trekke inn den offentlige kontra den private sfæren som analysemodell. I kapittel 2 så vi for eksempel at kvinners verdighet i enda sterkere grad enn tidligere ble uforenelig med alle former for offentlighet utover på 1800-tallet.²⁴⁴ I diskusjonen rundt hvorvidt gifte kvinner aktivt deltok i forretningsdriften, trekker historiker Bonnie Smith fram ideologiene som preget de vesteuropeiske samfunnene i samtiden. Her viser hun til den nye vektleggingen av kvinners mors- og husmorsrolle og deres religiøse og sosiale plikter. Det er nærliggende å tro at disse normene påvirket hvordan Anna Elisabeth tenkte om seg selv og sin rolle i forretningsdriften. Lovmessig ble dessuten gifte kvinner hengende etter i andre halvdel av 1800-tallet. De oppnådde for eksempel ikke status som myndige før i 1888. Det var lenge etter at enslige kvinner i betydningen ugifte, skilte og enker, hadde fått status som juridiske og økonomiske subjekter.²⁴⁵

Som vi så i kapittel 2 ble skillelinjene mellom mannsarbeid og kvinnearbeid skarpere blant allmuen i bygdesamfunnene i Salten på slutten av 1800-tallet. For kjøpmenn og embetsmenn i Bodø hadde grensegangene mellom maskuline og feminine kompetanser, funksjoner og roller gjort seg gjeldende allerede fra tidlig på 1800-tallet.²⁴⁶ Man kan i denne sammenheng diskutere hvorvidt Anna Elisabeth fulgte et slikt ideal i sine ekteskap. Gjorde normene seg sterkere gjeldende i ekteskapet med Zahl i andre halvdel av 1800-tallet enn de hadde gjort i tiden hun var gift med Jens Nicolai i første halvdel av århundret? Dersom man tar utgangspunkt i

²⁴³ Dørum et al. 2014: 32-39. Elstad 2002: 109, 117. Hagemann et al. 2005: 179-181. Bull 1998: 196-197. Fulsås et al. 1988: 84-85. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014.

²⁴⁴ Dørum et al. 2014: 36-37. Hagemann et al. 2005: 241. Øye et al. 2005: 48.

²⁴⁵ Smith, Bonnie, *Ladies of the Leisure Class – the borgeoises of Northern France in the Nineteenth Century*. New Jersey 1981: 47. Sandvik 2002: 217. Larsen, Eirinn et al. 2015: 45. URL 6: artikkel på Store norske leksikon vedrørende kvinners rettigheter i Norge i perioden 1814-1913.

²⁴⁶ Dørum et al. 2014: 36-41.

utviklingen ellers i datidens vesteuropeiske samfunn, er det mye som kan tyde på det. Her må man selvfølgelig ta høyde for at det var forskjeller mellom by og land. Normer som var rotfestet i bysamfunnet, gjorde seg ikke nødvendigvis gjeldende i mer perifere strøk. Likevel er det et poeng at Anna Elisabeth var en del av eliten i det nordnorske kystsamfunnet og at hun hadde sterke vennskapelige så vel som familiære bånd til byborgerskapet i Bodø, der slike normer gjorde seg sterkt gjeldene. Hun hadde dessuten god nok kontakt med omverdenen til å bli påvirket av normer og ideologier i mer urbane strøk. I tillegg måtte hun forholde seg til det patriarkalske samfunnet hun var en del av, der mannens lederrolle og status som overhode var fastspikret.²⁴⁷

Det borgerlige kvinneidealet som fikk sterkere fotfeste i andre halvdel av 1800-tallet, innebar en forestilling om at kvinner ikke skulle spille noen aktiv rolle i det offentlige rom, men ivareta hjemmet og privatsfæren. Kvinners arbeidsoppgaver ble med dette mer spesialisert og isolert fra næringsvirksomheten. Den nye kvinnerollen ble satt i sammenheng med industrialisering, økt grad av pengeøkonomi, yrkesmessig spesialisering og oppkomsten av en ny middelklasse som ble bærere av de nye idealene.²⁴⁸ Man kan diskutere om dette idealet var gjeldende på Kjerringøy handelssted i Anna Elisabeths tid. Som kone i et handelshus forholdt hun seg til en institusjon som tilhørte en førindustriell tid. Her måtte som kjent både mann og kone delta i det produktive arbeidet, og kvinners arbeid var essensielt viktig for næringsdriften. I dette førindustrielle samfunnet var det likevel skiller mellom maskuline og feminine arbeidsoppgaver og dette betød at det nok var Zahl som tok hovedansvaret for den offentlige og maskuline delen av forretningen.²⁴⁹

Dersom man studerer korrespondanse til og fra Kjerringøy handelssted på 1850- og 1860-tallet, ser man en klar endring i arbeidsoppgavene til Anna Elisabeth. Fra 1850 og fram til midten av tiåret var det en jevn strøm av forretningsrelatert korrespondanse som både var adressert til og skrevet av Jens N. Ellingsens Enke og K. Zahl. Man ser imidlertid en endring fra ca. 1857 og utover, der det meste av korrespondansen var adressert til eller ført av Zahl. Tilslutt kom det ikke flere brev til Jens N. Ellingsens Enke.²⁵⁰ Jeg mener dette henger sammen med ekteskapsinngåelsen mellom partene og den følgende endringen i Anna Elisabeths juridiske

²⁴⁷ Dørum et al. 2014: 36-41. Løseth et al. 2014: 527-529.

²⁴⁸ Dørum et al. 2014: 38-41.

²⁴⁹ Bull 1998: 198-199, Mordt 1993: 19-20. Fulsås 1983: 3.

²⁵⁰ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: punkt 2: *Korrespondanse*. Perioden 1850- ca.1860.

status. Etter ekteskapsinngåelsen var det, som kjent, Zahl som ble bedriftens overhode og dette gjenspeiles klart i kildematerialet. I rollen som ektemannen i handelshuset var det hans ansvar å ha kontroll med korrespondansen til og fra handelsstedet.²⁵¹ Mye tyder på at Anna Elisabeth ble mindre aktiv i den offentlige delen av forretningsdriften og at Zahl overtok stadig mer av ansvaret.

Ekteskap – nødvendig for handelsstedets framtid?

I min studie av Anna Elisabeths tid på Kjerringøy handelssted er det relevant å stille spørsmål ved hvorfor hun og Zahl valgte å gifte seg. Bull viser gjennom sin forskning at enkene i Trondheim på 1700- og 1800-tallet ofte giftet seg igjen etter relativt kort tid. Her vektlegger hun organiseringen av familien i samtiden. Hele husstanden var sammen om arbeidet i bedriften i den førindustrielle familien og dette forutsatte mann og kone. Dersom man ikke hadde mulighet til å ansette arbeidshjelp når ektemannen falt fra, var det større behov for å gifte seg igjen.²⁵² Her kan man stille spørsmål ved om det var nødvendig for Anna Elisabeth å gifte seg med Zahl. Var handelsstedets drift avhengig av mann og kone?

Anna Elisabeth hadde drevet handelsstedet som enke i samarbeid med Zahl i nesten åtte år da de ble ektefolk i 1857. Det faktum at hun kunne drive handelsstedet over en så lang tidsperiode, med hjelp av handelsbetjenten sin, er en tydelig indikasjon på at det ikke var nødvendig for partene å gifte seg. Etter mitt skjønn kunne Anna Elisabeth ha fortsatt driften av handelsstedet som enke.²⁵³ Som jeg tidligere har vært inne på, fylte Zahl mange av Jens Nicolais tidligere arbeidsoppgaver på handelsstedet og partene arbeidet som et team. Gudbrandson mener det er påfallende at det gikk så mange år før de inngikk ekteskap. Han hevder årsaken må ha vært at en av dem hadde betenkeligheter tilknyttet giftermålet.²⁵⁴ Det er uvisst hva som var den egentlige årsaken til at Anna Elisabeth og Zahl inngikk ekteskap og hvorfor de ventet så lenge før de gjennomførte det. Det er imidlertid rom for å spekulere.

Intensjonene for og konsekvensene av ekteskapsinngåelsen

Var så ekteskapet mellom Anna Elisabeth og Zahl av en strategisk karakter? Aldersforskjellen mellom partene var stor – Anna Elisabeth var 56 år og Zahl bare 31. Det var neppe uvanlig med

²⁵¹ Bull 1998: 193-196.

²⁵² Bull 1986: 324- 325.

²⁵³ Bull 1986: 324- 325.

²⁵⁴ Gudbrandson 2004: 56.

ekteskap av denne typen, der aldersforskjellen var så betydelig. Bull viser for eksempel gjennom sine undersøkelser at enker som giftet seg igjen, ofte valgte å gifte seg med menn som var yngre enn dem selv. Disse mennene hadde som regel samme yrke som enkenes avdøde ektemenn og hadde i de fleste tilfeller ikke vært gift før.²⁵⁵ Forholdet mellom Anna Elisabeth og Zahls er et godt eksempel på en slik situasjon. Zahl var en ung, men erfaren handelsbetjent som hadde god innsikt i driften av handelsstedet. Gjennom å gifte seg med Anna Elisabeth fikk han tittel som handelsmann og med dette fikk han også flere privilegier. Zahl kan derfor ha sett sitt snitt til å få høyere sosial og økonomisk status gjennom å inngå dette ekteskapet. Han var likevel ingen oppkomling fra folkedypet. Ifølge Fulsås framgår dette tydelig av navnet hans: *Erasmus Benedictus Kjerschow Zahl*. Zahl-slekten hørte til på Helgeland, der faren, Hans Hansen Zahl, drev handelsstedet i Nordvika i Herøy. Zahls eldre bror, Hans M. Zahl, hadde tatt over driften her.²⁵⁶ Jeg mener det er at viktig poeng at Zahl ikke var den eldste sønnen i sin familie og at han derfor ikke hadde noen egen tittel eller klar framtid staket ut for seg. Han følte kanskje at samarbeidet med Anna Elisabeth hadde fungert, samtidig som han så en framtid på handelsstedet. Han hadde tross alt spilt en betydelig rolle i forretningsvirksomheten siden han ankom handelsstedet på slutten av 1840-tallet. Slik vi har sett tidligere, var det dessuten vanlig å danne allianser gjennom ekteskap i Nordland på 1800-tallet.

Giftermålet var på mange måter praktisk for arbeidsfordelingen på handelsstedet. Zahl var en betrodd ung mann som uhindret kunne bevege seg rundt i den offentlige sfæren. Det var derfor naturlig at han tok seg av forretningsreisene. Anna Elisabeth kunne bruke sin myndighet som eldre kvinne gjennom å styre den daglige driften på handelsstedet. Det kan godt tenkes at partene giftet seg fordi det var enklere at Zahl var den juridiske hovedpersonen når han hadde en så sterk tilknytning til den offentlige sfæren. Dette åpnet for at han kunne ta avgjørelser på stedet når han befant seg i forretningsrelaterte situasjoner i andre deler av landet, uten å involvere Anna Elisabeth som oppholdt seg på Kjerringøy.²⁵⁷ Driften på handelsstedet, som baserte seg på eksport, var avhengig av god kommunikasjon med handelspartnere i Bergen, Kristiansund og Trondheim.²⁵⁸

²⁵⁵ Fulsås et al. 1988: 84. Bull 1986: 324- 325.

²⁵⁶ Fulsås et al. 1988: 84. Fulsås 1983: 11.

²⁵⁷ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: *1.1. Forretningen generelt. 1.1.1 kopibøker 1846-1938*. Kopibok fra 1850.

²⁵⁸ Fulsås 1983: 38-54. Sandvik 2002: 221.

I spørsmålet om gjengifte var Anna Elisabeth et juridisk handlende individ.²⁵⁹ Hvilke intensjoner kan ha ligget bak hennes beslutning om å inngå ekteskap med handelsfullmektigen sin? Anså hun giftermålet som strategisk, eller hadde hun genuine følelser for Zahl? Et brev skrevet av Anna Elisabeth til ektemannen 18. august 1873 kan kanskje gi oss et innblikk i dette. Brevet er meget personlig og alt tyder på at Anna Elisabeth hadde en hengivenhet til Zahl da de var ektefolk. Hun var åpenbart bekymret for hans velbefinnende, siden han var på forretningsreise. I brevet står det: «Min kjære velsignede mand nu er 4 lange uger hengaaet og jeg er Aldeles uvidende om hvor du oppholder dig og om du er frisk eller syg...»²⁶⁰

Det kommer tydelig fram i brevet at Zahl ofte var fraværende over lengre perioder som følge av reiser. Dette var i tråd med idealet i samtiden. Som vi har sett i kapittel 2 og 3, hadde ektemannen i et handelshus hovedansvaret for forretningsreisene. Akkurat som i ekteskapet med Jens Nicolai var Anna Elisabeth ansvarlig i ektemannens fravær.²⁶¹ Her kan man tenke seg at hun fikk utnyttet sine opparbeidede kunnskaper om forretningsdriften. Både mens Anna Elisabeth levde og seinere, var Zahl på hyppige reiser både i inn- og utland. Han dro blant annet til verdensutstillingen i Paris i 1867. Det er usikkert om Anna Elisabeth var med på denne turen. Det man imidlertid kan vite med sikkerhet er at hun deltok på flere andre reiser sammen med ektemannen. Fulsås skriver i sin hovedfagsoppgave at Zahl nesten hvert år på seinsommeren eller høsten besøkte forretningskontakter i Bergen, Kristiansund og Trondheim. Av og til la han også turen innom Sverige og Danmark.²⁶²

Reisene Zahl foretok var sjelden uten risiko. Anna Elisabeth viste til reelle situasjoner der fartøy hadde forlist i brevet til ektemannen. Stormen som herjet utenfor da hun nedtegnet linjene til Zahl satte nok i gang en bekymret tankeprosess hos henne. I brevet henviste hun til «vor Kjærlighed og Glæde i hinanden...» Her får man et innblikk i de genuine følelsene hun hadde for ektemannen. Ifølge Anna Elisabeth var den høyeste lykke jordelivet kunne bringe å holde Zahl til sitt hjerte. I brevet til ektemannen skrev hun at soveværelset var mørkt og ensomt. Nettene begynte dessuten å bli mørke og skremmende. Anna Elisabeth fortalte at hun ofte var

²⁵⁹ Sandvik 2002: 46.

²⁶⁰ Brev ført av Anna Elisabeth Ellingsen Zahl til K. Zahl 18. august 1873. Erika Søfting, som er avdelingsleder for Nordlandsmuseet, sendte meg en kopi av brevet.

²⁶¹ Bull 1998: 198-199.

²⁶² Fulsås 1983: 13.

syk som følge av Zahls fravær, noe som understreker savnet og engstelsen hun følte for ektemannen.²⁶³

Det er en gjennomgående personlig tone i brevet. Anna Elisabeth ba for eksempel ektemannen om å kjøpe seg en «fuldkommen Morgen slaabrok», av samme type som den hun selv hadde, i en av byene. Hun skrev i tillegg at det ville glede henne om han kunne kjøpe henne 40 kg kålhoder, 12 gode løker, 1 buttedeig, samt terter med fyll. Dette var nok varer det var vanskelig å oppdrive i Nordland i samtiden og som man derfor måtte anskaffe andre steder. I avslutningen av brevet står det: «...saa haaber Jeg der ikke oftere skal indtreffe Saadanne ubehageligheder. Og vær hjerteligst hilset fra din Evig hengivne Anna E Zahl.»²⁶⁴

Brevet er en tydelig indikasjon på at ekteskapet mellom partene ikke utelukkende var av en strategisk karakter. Vi finner bevis på at Anna Elisabeth hadde en hengivenhet til Zahl som representerte noe mer enn bare en kald strategisk forbindelse, og at dette kan ha vært en av årsakene til at hun ønsket å inngå ekteskap med ham. Her må man selvfølgelig ta høyde for at Anna Elisabeths kjærlige uttrykksmåte i brevet til ektemannen kan ha vært kutyme i brevskrivning mellom ektefeller i samtiden. I hennes øyne var nok Zahl skikket til å drive handelsstedet videre, også etter hennes død. Hun hadde fått god innsikt i evnene hans i tiden han arbeidet som handelsfullmektigen hennes på handelsstedet. Det er vanskelig å si om Zahl hadde de samme følelsene for Anna Elisabeth som hun hadde for ham. Det er imidlertid ingen tvil om at ekteskapet var fordelaktig for begge parter.²⁶⁵

Da Anna Elisabeth valgte å gifte seg igjen, ble barn og barnebarn av søstrene hennes arveløse, siden eventuelle barn etter en ny ekteskapsinngåelse ville overta eiendommen. Dette må ha vakt sterke reaksjoner i Anna Elisabeths familie og i deres felles omgangskrets. De fleste hadde nok gått ut i fra at hun ikke ville gifte seg igjen og at veien var ryddet for den neste rekken av arvtakere. Anna Elisabeth og Zahl må imidlertid ha vært klar over at samlivet mellom dem ikke ville frambringe noen arvinger. Man kan derfor stille spørsmål ved om det var strategisk lurt å inngå dette ekteskapet. Anna Elisabeth kan ha følt en bekymring for at handelsstedet, som hun

²⁶³ Brev ført av Anna Elisabeth Ellingsen Zahl til K. Zahl 18. august 1873. Erika Søfting, som er avdelingsleder for Nordlandsmuseet, sendte meg en kopi av brevet.

²⁶⁴ Brev ført av Anna Elisabeth Ellingsen Zahl til K. Zahl 18. august 1873. Erika Søfting, som er avdelingsleder for Nordlandsmuseet, sendte meg en kopi av brevet.

²⁶⁵ Brev ført av Anna Elisabeth Ellingsen Zahl til K. Zahl 18. august 1873. Erika Søfting, som er avdelingsleder for Nordlandsmuseet, sendte meg en kopi av brevet.

hadde en så sterk tilknytning til, skulle falle i feile hender. Hun var for gammel til å få egne barn som kunne drive handelsstedet videre i framtiden og i hennes øyne var kanskje Zahl bedre skikket enn familiemedlemmene hennes til å overta driften etter at hun selv hadde gått bort. Anna Elisabeth hadde et ansvar for sine ansatte og lokalbefolkningen. Dersom handelsstedet gikk under ville dette få negative følger for lokalsamfunnet.²⁶⁶

«Madame Ellingsen»

6. oktober 1857 mottok Anna Elisabeth et brev fra von Tangen som var adressert til «Herr Jens N. Ellingsens Enke». I brevet diskuterte han som vanlig en forretningsrelatert tematikk, der han blant annet informerte om hvilke varer han hadde solgt for henne i Bergen. Avslutningsvis la han til et personlig avsnitt med overskriften «P.S». Her stod det at han hadde blitt skriftlig informert av både Anna Elisabeth og Zahl om at de sammen hadde trådt inn i «den hellige Ægtestand». Von Tangen uttrykte sine gratulasjoner med ekteskapsinngåelsen og avsluttet brevet med å tiltale Anna Elisabeth som «min kjære Mdm. Zahl». Etter mitt skjønn understreket brevet at Anna Elisabeth hadde endret navnet sitt og at hun ikke lenger var et juridisk individ. Brevet er dessuten blant den siste korrespondansen adressert til «Herr Jens N. Ellingsens Enke».²⁶⁷

Jeg vil anta at titlene «Jens N. Ellingsen Enke» og «Madame Ellingsen» var juridisk forankret. Man ser for eksempel at Anna Elisabeth benyttet disse titlene da hun som enke opptrådte som et juridisk og selvstendig individ. Også etter at hun hadde giftet seg med Zahl finner man eksempler på at hun ble omtalt som Madame Ellingsen, noe som tyder på at hun kanskje var kjent i offentligheten under denne tittelen. Kvinner med tittelen «madame» tilhørte middelklassen og var gjerne kone eller enke etter en skipsfører eller skipsreder. Dette gjaldt også Anna Elisabeth. Tittelen som Madame Ellingsen ble viktig da hun spilte en offentlig rolle som bestyrer av Kjerringøy handelssted i enkestand.²⁶⁸

Et brev til Zahl datert til 1. desember 1857, kan gi en indikasjon på at omverdenen kjente Anna Elisabeth som Madame Ellingsen. Det er svært vanskelig å tyde underskriften på brevet og man

²⁶⁶ Knutsen et al. 1988: 25. Sandvik 2002: 48-51. Intervju med Erika Søfting 30.09.14. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014.

²⁶⁷ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.13 Korrespondanse 1857. 2.13.5 Petter von Tangen, Bergen. 6. oktober 1857.

²⁶⁸ Berggreen, Brit, *Da kulturen kom til Norge*. Oslo/ Gjøvik 1994: 163-167.

kan derfor ikke vite med sikkerhet hvem avsenderen er. Man kan heller ikke vite sikkert om avsenderen var mann eller kvinne, men siden brevet er direkte rettet til Zahl og ikke til Anna Elisabeth, kan vedkommende ha vært en mann. Han hadde åpenbart et vennskapelig forhold til både Anna Elisabeth og Zahl og innledet brevet ved å skrive: «Min gode gamle Ven!» Vedkommende ønsket først og fremst å gratulere med de nylig inngåtte ekteskapet mellom Anna Elisabeth og Zahl:²⁶⁹

...Lykeøndske dig, og min anden Moder din elskede Huustrue, med Eders Forbindelse i den hellige Ægtestand, Bring din elskede Kone min ærbødigste gratulation, gud give all megtig Held ... blive Eder tildelt, og at Lykken som stedt har fulgt min inderlig kjære Mad. Ellingsen ikke må vige fra Eders felles hjem men stedt være Eders Skydsengel hjemme...²⁷⁰

Avsenderens nære forhold til Anna Elisabeth kom tydelig fram da han beskrev henne som sin andre mor. Man kan i denne sammenheng stille spørsmål ved om vedkommende kan ha oppholdt seg på Kjerringøy i en periode av sitt liv.²⁷¹ Det blir for eksempel fortalt at Anna Elisabeth tok imot unge jenter på handelsstedet for å lære dem å lese og skrive. Hun følte åpenbart et ansvar for bygdebarna. Man finner flere eksempler på barn som ble tatt opp som pleiedøtre eller-sønner i handelshuset. Mye tyder på at Gerhard Kristiansen, som seinere skulle gifte seg til handelsstedet på Kjerringøy, var Anna Elisabeths fostersønn. Han ble for eksempel gravlagt i handelsstedets familiegrav. Det var dessuten vanlig å ta i mot unge slektninger i handelshusene for å lære dem opp i hvordan forretningsdriften fungerte. Det at Anna Elisabeth viste omsorg for unge mennesker kan ha vært en av årsakene til at hun fikk tilnavnet «ho mor». Her kommer Anna Elisabeths patriarkalske trekk til syne nok en gang. Hun hadde et stort ansvar overfor lokalbefolkningen og dette ga henne en moderlig status.²⁷²

Det er interessant å se at avsenderen av brevet omtalte Anna Elisabeth som «Mad. Ellingsen», selv om hun på dette tidspunktet var gift med Zahl og hadde tatt hans navn. Avsenderen kjente henne nok under denne tittelen, noe offentligheten kanskje også gjorde. Dette var tross alt en tittel hun hadde benyttet i årene hun var gift med Jens Nicolai og da hun utøvet makt som

²⁶⁹ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.13 *Korrespondanse 1857. 2.13.1. Div. Korr.* Brev fra ukjent avsender datert til 1. desember 1857.

²⁷⁰ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.13 *Korrespondanse 1857. 2.13.1. Div. Korr.* Brev fra ukjent avsender datert til 1. desember 1857.

²⁷¹ Kjerringøy arkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: . 2.13 *Korrespondanse 1857. 2.13.1. Div. Korr.* Brev fra ukjent avsender datert til 1. desember 1857.

²⁷² Løseth et al. 2014: 527-529. Bull 1998: 198. Intervju med Erika Søfting 30.09.14. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014.

handelsmadame i det offentlige rom på 1850-tallet. «Madame Ellingsen» var en tittel som ga uttrykk for at Anna Elisabeth var en juridisk person. Vi har tidligere sett at hun videreførte virksomheten på Kjerringøy ved å bruke titlene «Madame Ellingsen» og «Jens N. Ellingsen Enke». Titlene ble brukt når Anna Elisabeth signerte forretningsrelaterte brev og i situasjoner der handelspartnerne sendte brev til henne eller omtalte henne i brev til andre. Anna Elisabeth hadde fått en posisjon som «Madame Ellingsen» og «Jens N. Ellingsens Enke» og ble oppfattet av omverdenen som et handlende subjekt. Da hun inngikk ekteskap på nytt kan dette ha fått konsekvenser for hvordan hun ble oppfattet av omverdenen.²⁷³ Som «Madame Zahl» var hun ikke lenger et juridisk selvstendig individ.²⁷⁴ I brevet står det videre:

Jeg verken kan eller tør nu lenger bebyrde din elskede Huustrue med min skriveri tilsøgende at jeg haaber det Moderlige venskab og velvillie Hus i en række af Aar har Udvist mod mig og saa ved Hendes Kjærlighed til dig maatte overgaa saa jeg i dig kan finde den samme Beskyttelse som hun saa ... har udvist mod mig.²⁷⁵

Man kan diskutere hva som ble lagt i at avsenderen ikke lenger ville bebyrde Anna Elisabeth med korrespondanse. Kan dette indikere at vedkommende mente at hun hadde andre ting å tenke på som gift kvinne? Anna Elisabeth hadde kanskje hatt en form for omsorg for personen som skrev dette brevet. I denne personens øyne trådte nok Zahl inn i en beskytterrollen når han giftet seg med Anna Elisabeth. Avsenderen av brevet ønsket å finne den samme beskyttelsen i Zahl, som han tidligere hadde fått fra Anna Elisabeth.²⁷⁶

«Velkommen til mig!»

I forrige kapittel så vi at Anna Elisabeth befant seg i en maktposisjon da hun drev handelsstedet som enke. Man kan i sammenheng med dette diskutere hvorvidt hun beholdt denne posisjonen i praksis da hun inngikk ekteskapet med Zahl. Hennes juridiske stilling ble som kjent endret ved inngåelsen av ekteskapet og Zahl overtok på mange måter hennes posisjon i bedriften. Hvordan dette artet seg i praksis er en annen sak.²⁷⁷

²⁷³ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.13 *Korrespondanse 1857. 2.13.1. Div. Korr.* Brev fra ukjent avsender datert til 1. desember 1857.

²⁷⁴ Sandvik 2002: 48-51.

²⁷⁵ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.13 *Korrespondanse 1857. 2.13.1. Div. Korr.* Brev fra ukjent avsender datert til 1. desember 1857.

²⁷⁶ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.13 *Korrespondanse 1857. 2.13.1. Div. Korr.* Brev fra ukjent avsender datert til 1. desember 1857.

²⁷⁷ Sandvik 2002: 48-51.

Nettopp forholdet mellom lov og praksis står sentralt i Sandviks doktoravhandling. Her stiller hun spørsmål ved om folks praksis samsvarer med lovene i samtiden. Hun skriver for eksempel at det å legge vekt på kvinner som aktører også er å legge vekt på praksis og at det er en gammel sannhet i kjønns historisk forskning at norm og virkelighet sjelden samsvarer.²⁷⁸ I kapittel 2 så vi for eksempel at det var sterke spenninger mellom norm og virkelighet i arbeidsdelingen mellom kjønnene i Salten på 1800-tallet. Her kunne kvinner utføre mannsarbeid, selv om mennene ikke nødvendigvis ville vedkjenne seg det og normene tilsa noe annet.²⁷⁹ Dette er svært relevant å trekke fram i tilfellet med Anna Elisabeth og Zahl, da det er ting som tyder på at Anna Elisabeth anså seg selv som sjefen på handelsstedet da de var gift. Ifølge en vandrehistorie pleide hun alltid å stå et skritt foran ektemannen når de tok imot gjester ved hovedinngangen på sjøsiden av huset og si «velkommen til mig!» Slike anekdoter og vandrehistorier er gjerne mytologiserte fortellinger. Ingar Kaldal poengterer at myter er fiksjon, men at dette ikke nødvendigvis betyr at de er usanne eller ikke-empiriske. Myter kjennetegnes av at de blir oppfattet som sanne i de miljøene der de er i bruk. De oppstår ikke ut av ingenting og kan derfor være sanne uttrykk for kulturelle koder.²⁸⁰

Her må vi ta i betraktning Anna Elisabeths sterke tilknytning til handelsstedet. Hun var tross alt Christen Sverdrups eldste datter og hadde bodd store deler av sitt liv på handelsstedet. Både sammen med sin første ektemann og som enke hadde hun dessuten bidratt til å vedlikeholde og videreutvikle handelsstedet som faren hadde bygd opp fra grunnen. Ifølge Gudbrandson hadde Anna Elisabeth vært vitne til at Jens Nicolai hadde gjort handelsstedet til et økonomisk midtpunkt i Salten, der hun selv hadde hatt rollen som førstedame i et lokalt bygdekongerike. Anna Elisabeth var alene ansvarlig for å krone Zahl til den nye «regenten» av Kjerringøy og dermed plassere ham i en maktposisjon i Nordland. Dette har fått følger for ettertiden, da svært mange forbinder Zahl med Kjerringøy, men ikke har kjennskap til Anna Elisabeth. Var Zahl på rett sted til rett tid? Det var takket være Anna Elisabeth at han kunne trå inn i rollen som den patriarkalske figuren vi kjenner fra litteraturen i ettertid.²⁸¹ Mine funn tyder imidlertid på at Anna Elisabeth hadde en mer framtrædende plass i driften av handelsstedet enn ettertiden har gitt inntrykk av. Hun var på mange måter kontinuiteten på handelsstedet, patriarken eller

²⁷⁸ Sandvik 2002: 22.

²⁷⁹ Dørum et al. 2014: 32- 37. Elstad 2002: 109, 117.

²⁸⁰ Gudbrandson 2004: 56. Kaldal 2002: 94-95. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014. Intervju med Erika Søfting 30.09.14.

²⁸¹ Gudbrandson 2004: 56. Intervju med Erika Søfting 30.09.14.

kanskje matriarken, som sikret familieforretningens videre drift. Dette til tross for at hun ble enke og heller ikke fikk etterkommere i noen av sine to ekteskap.

Anna Elisabeths dødsfall

6. mars 1879 inntraff ulykken. Anna Elisabeth skal angivelig ha falt ned trappen i hovedbygningen på handelsstedet og som følge av dette fått et bein ut av ledd og sannsynligvis slått hodet kraftig. Skadene hun pådro seg denne dagen må ha vært betydelige, med tanke på at hun døde kort tid etterpå. Den nærmeste legen var for langt unna til å rekke fram til Kjerringøy i tide og Zahl var på forretningsreise til Lofoten da ulykken inntraff. Det er usikkert om han rakk tilbake til Kjerringøy før Anna Elisabeth døde. Hun ble 78 år gammel og ekteparet fikk 22 år sammen.²⁸²

Etter konens dødsfall var det flere trekk ved Zahls personlighet som endret seg. Han ble avholdsmann og sterkt religiøs. Der den yngre Zahl ved flere anledninger hadde latt pengene gå før moralen, verdsatte den eldre Zahl moralen høyt. Da han som ung mann på 1850-tallet fikk rett til å drive handel i Skrova, søkte han også om å få skjenkebevilling.²⁸³ Dette begrunnet han med at brennevin var «et nødvendig Styrkingsmiddel» under vinterfisket og at skadevirkningene var små. Zahl mente han ikke kunne ta opp konkurransen med det etablerte handelshuset i Skrova uten skjenkebevilling, fordi fiskerne gikk dit det var brennevin å få. Regjeringen avsto søknaden. Zahl valgte likevel å selge brennevin «i smaat» på Kjerringøy, noe som skulle straffe seg da han fikk lensmannen på nakken. Fulsås mener Zahl presset det han kunne ut av rettighetene sine. Studerer man handelsmannen på slutten av 1800-tallet tegner det seg et ganske annerledes bilde av ham. På begynnelsen av 1880-tallet avvirket han brennevinssalget og etter sin død var han kjent som en motstander av fyll og brennevin. Zahl har dessuten fått mye av æren for at Kjerringøy anneks ble et eget prestegjeld. Han fikk Sivert Nielsen til å arbeide for saken i stortinget og soknekallet ble opprettet i 1887.²⁸⁴

Det er liten tvil om at Zahls religiøsitet og edruelighet hang sammen. Det som imidlertid er usikkert er hva som skyldtes denne omvendingen i Zahls personlighet. Fulsås er inne på noen av årsakene i sin artikkel *Zahl og Kjerringøy 1850-1900* (1988). Han skriver for eksempel at

²⁸² Gudbrandson 2004: 399. Intervju med Erika Søfting 30. 09.14. URL 2: Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014.

²⁸³ Fulsås et. al. 1988: 90.

²⁸⁴ Fulsås et. al. 1988: 89-91. Fulsås 1983: 13.

Zahl, på lik linje med flere sentrale handelsmenn og godseiere, ble grepet av en vekkesbevegelse som gikk over Nordland i 1860-årene. Zahls nye religiøsitet hadde nok også en sammenheng med tradisjonell borgerlig etikk, der framgang var knyttet til overlegne moralske og åndelige egenskaper. Man oppnådde suksess gjennom moderasjon og hardt arbeid. En eventuell mangel på suksess var et resultat av moralsk og åndelig svakhet. Man hadde seg selv å takke dersom man hadde bygd seg opp en uoverkommelig gjeld. Det at fiskerbøndene fikk større problemer med å klare seg på slutten av 1800-tallet, blir også trukket fram som et argument for at Zahl ble avholdsmann. I 1884 skrev *Nordland Amtstidende* at allmuen sparte adskillige kroner på at han hadde avvirket brennevinssalget.²⁸⁵

Kan Anna Elisabeths dødsfall på noen måte ha framprovosert endringene i Zahls personlighet? Dette blir spekulasjoner fra min side. Likevel er det påfallende at disse endringene gjorde seg sterkest gjeldende etter at Anna Elisabeth døde. Kanskje Zahl klandret seg selv, fordi han ikke klarte å avverge konens dødsfall? Man kan også stille spørsmål ved om Zahl var tro mot Anna Elisabeth i perioden de var gift. Vi vet for eksempel at han i etterkant av dødsfallet hadde et forhold til den tidligere husholdersken, Johanna Karlsen. Etter at Anna Elisabeth døde, tok hun over styringen av husholdningen. Zahls juridiske posisjon i husholdet endret seg ikke da han ble enkemann, men han var avhengig av at noen tok over Anna Elisabeths tidligere arbeidsoppgaver. Johanna var opprinnelig fra Stamsvika i Nordfold og kom som 18 åring til Kjerringøy rundt 1870. Man kan med bakgrunn i dette spekulere i hvor tidlig forholdet mellom henne og Zahl ble innledet. Kan de ha hatt en affære før Anna Elisabeth døde? Dette kan kanskje forklare hvorfor Zahl ble så religiøs på sine eldre dager.²⁸⁶

Da forholdet mellom Zahl og Johanna i ettertid ble kommentert av folk med tilknytning til gårdssamfunnet på Kjerringøy, var stikkordet diskresjon. Etter hvert var det imidlertid Johanna som var med handelsmannen på reiser – både innen- og utenlands. Zahl giftet seg aldri igjen, men forholdet til Johanna varte nok fram til hans død 29. april 1900. Etter datidens standarder levde paret i synd. Man kan derfor stille spørsmål ved hvordan den dypt religiøse Zahl kunne legitimere forholdet til Johanna. Det er et poeng at arverekkefølgen ville blitt annerledes dersom Zahl giftet seg på nytt og fikk barn. Som vi snart skal se, var Zahl svært opptatt av at handelsstedet skulle holdes innad i Anna Elisabeths slekt. Det er likevel påfallende at Johanna

²⁸⁵ Fulsås et. al. 1988: 89-91. Fulsås 1983: 184-186.

²⁸⁶ Fulsås et al. 1988: 90-91. Gudbrandson 2004: 62. Bull 1998: 199. Intervju med Erika Søvting 30.09.14.

var en av de største arvingene i Zahls testamente fra 1893. Hadde et nytt testamente fra 1899 vært undertegnet og bevitnet, ville Johanna fått halve boet.²⁸⁷

I tillegg til Zahls affære med husholdersken kan man trekke inn Anna Elisabeths alkoholvaner som en mulig årsak til de dyptgående endringene i Zahls personlighet. Gudbrandson skriver for eksempel i bygdeboken for Kjerringøy at Anna Elisabeth hadde utviklet alkoholisme og at hun på grunn av dette kunne være vanskelig å forholde seg til i perioder. Hun skal for eksempel ha minnet ektemannen på at det var hun som hadde gitt ham status og makt. Gudbrandson skriver at Zahls så seg nødt til å låse Anna Elisabeth inne i andreetasjen i hovedbygningen for å holde henne unna brennevinet, og at han selv stod vakt utenfor døren ved flere anledninger. Tjenestejentene hadde imidlertid adgang til andreetasjen og skal angivelig ha smuglet inn alkohol til henne. De sydde små poser av lerret som de fylte med brennevin og puttet ned i halslinningen. Gudbrandson hevder Anna Elisabeth betalte godt for tjenesten, men at det også kan tenkes at tjenestejentene smuglet inn alkohol fordi de syntes synd på henne. Kanskje hadde de også større respekt for Anna Elisabeth enn for Zahl.²⁸⁸

Det blir fortalt at Anna Elisabeth var alkoholpåvirket da hun falt ned trappen og døde. Dette kan i så fall ha vært en av hovedårsakene til at Zahl ble avholdsmann. Gjennom konens dødsfall fikk han et tydelig innblikk i skadevirkningene av alkohol. Broren til Zahl skal dessuten ha vært alkoholiker og dette kan ha forsterket handelsmannens negative syn på drikken.²⁸⁹

I korrespondanse fra familie 1879 ble det gjort flere henvisninger til Anna Elisabeths dødsfall. Zahls niese nevnte det for eksempel i sitt brev til onkelen i april 1879. Her skrev hun:

Ogsaa er den kjære Tante ogsaa vandret bort, det kom saa uventet, da vi intet havde høret om at hun var syg, jeg tenkte ret ikke, det skulde være sidste Gang jeg saa hende, da jeg i fjor Vinter var paa Kjerringø, jeg haaber at hun intet havde imod mig, det vilde gjøre mig saa ondt om saa skulde være...²⁹⁰

Det er usikkert om Anna Elisabeths niese fortsatt var et barn på dette tidspunktet. Dette kan i så fall gi en forklaring på hvorfor hun ikke hadde et fullstendig innblikk i årsaken til tantens

²⁸⁷ Gudbrandson 2004: 62.

²⁸⁸ Gudbrandson 2004: 398-399. Intervju med Erika Søfting 30.09.14.

²⁸⁹ Gudbrandson 2004: 398-399. Intervju med Erika Søfting 30.09.14.

²⁹⁰ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.3.5 *korrespondanse 1879*. Brev fra Zahls niese datert til april 1879.

dødsfall. Det er ikke sikkert hun var informert om det som virkelig hadde hendt, med tanke på dramatikken som var knyttet til hendelsen. Også Zahls nevø, B.J.H. Zahl, uttrykte sin kondolanse over Anna Elisabeths dødsfall i sitt brev til onkelen 28. april 1879. Her skrev han: «... jeg haver nu hørt at du er Enkkemand og Gamle Tante haver sagt Værden farvæl. Jeg hørte det af min Pleiefader da han var i Henningsvær. Det var ondt at høre at hun skulde falde saa uhældigt men Døden er uvis og kommer paa forskjellige maader.»²⁹¹

Det knytter seg i tillegg mer overnaturlige historier til Anna Elisabeths dødsfall. Lars Hansen, som var en av fartøysførerene på handelsstedet, skal angivelig ha fått besøk av Anna Elisabeth i lugaren samme natt som hun døde. Lars kom opprinnelig fra ytterst trange kår, men var skikket til å tjene herskapet på Kjerringøy siden han var en dyktig sjømann. I ettertid har han fått en nesten legendarisk status. Gudbrandson hevder denne historien forteller om mennesker med en sammenvevd tilværelse – på tvers av dype materielle og sosiale skiller. Selv om Anna Elisabeth tilhørte overklassen omgikk hun daglig mennesker av lavere stand. Det er derfor naturlig å anta at hun utviklet vennskapelige forhold til noen av dem. Kanskje hadde også Anna Elisabeth og Zahl et tettere samspill med bygdesamfunnet enn tidligere generasjoner, slik Gudbrandson hevder.²⁹²

Videreføringen av handelsstedet etter 1900

Anna Elisabeth og Zahl fikk ingen livsarvinger som kunne ta over handelsstedet da de døde. Bordet var derfor dekket for et nytt arveoppgjør på slutten av 1800-tallet. Zahl var blitt gammel og innså nok at handelsstedets videre drift måtte sikres. Som jeg tidligere har vært inne på, var det Anna Elisabeth Gotaas og Gerhard Kristiansen som ble utnevnt til å ta over handelsstedet. Anna Elisabeth Gotaas var datter av kjøpmann Waldemar Gotaas i Bodø, som i sin tur var sønn av Christiane (Stine) Bolette Sverdrup Gotaas, som var den yngre søsteren til Anna Elisabeth Ellingsen Zahl. Anna Elisabeth Gotaas var hennes gammeltantebarn. Hun hadde i ung alder kommet til handelsstedet på Kjerringøy og blitt en betrodd kontordame for Zahl. Gerhard Kristiansen var sønn av Kristian Jakobsen som i sin tid hadde vært skipper for Zahl. Han kom som gjetergutt til handelsstedet og opparbeidet seg seinere tittelen som handelsfullmektig.²⁹³

²⁹¹ Kjerringøyarkivet ved Nordlandsmuseet i Bodø: 2.3.5. *korrespondanse 1879*. Brev fra B.J.H. Zahl datert til 28. April 1879.

²⁹² Gudbrandson 2004: 59.

²⁹³ Gudbrandson 2004: 60, 433-438.

Gudbrandson er klar i sin tale når han skriver om videreføringen av Kjerringøy handelssted etter 1900. Han mener for eksempel at det var en tydelig hierarkisk struktur på handelsstedet på slutten av 1800-tallet, der Zahl bestemte *alt*. Ifølge Gudbrandson fikk Anna Elisabeth Gotaas og Gerhard Kristiansen beskjed om å gifte seg. Dette var et ekteskap av strategisk art som inngikk i rekken av andre strategiske ekteskap mellom handelsdynastiene i Nord-Norge. Tradisjonen ble på denne måten holdt i hevd. Likevel var nok Gerhard Kristiansen i manges øyne en oppkomling fra folkedypet. Han tilhørte ikke samme stand som Anna Elisabeth Gotaas, da han ikke var av kjøpmannsfamilie. Dette antyder at gamle tenkemåter og tradisjoner var i ferd med å gå i oppløsning ved århundreskiftet. Sosial mobilitet var et stikkord.²⁹⁴

Zahl innsatte Anna Elisabeth Gotaas som sin hovedarving, slik at hun og ektemannen kunne videreføre virksomheten på Kjerringøy. Vi ser her hvordan Zahl trakk i trådene for å sikre at bedriften skulle leve videre, etter at han selv var død. Han hadde viet mange år av sitt liv til å bygge opp handelsstedet på Kjerringøy og var nok opptatt av at hans livsverk ikke skulle falle i gale hender. Samtidig kan han ha følt et ansvar overfor sin avdøde kone. Jeg vil anta at det å sikre handelsstedets framtid var viktig for henne. Det er tydelig at Zahl var svært glad i pleiedatteren Anna Elisabeth Gotaas. I sin bok *Minner fra Hamsuns Sirilund* (1970) skriver Johnsen at hun ble Zahls kjæledegge da hun kom til handelsstedet. I sitt arbeid som kontordame for handelsmannen var hun inne i alle hans affærer og Zahl anså henne nok som skikket til å ta over handelsstedet. Gudbrandson skriver i sitt verk at det ikke ser ut til at Anna Elisabeth Gotaas og Gerhard Kristiansen ble viet på hjemtraktene. Han mener at Zahl kanskje ville ha minst mulig oppstuss omkring at han «giftet bort» en slektning av kona med en ansatt. Zahls interesse for å sikre handelsstedets framtid skinner tydelig gjennom. Han ville åpenbart gjøre det han kunne for å holde handelsstedet innad i slekten til sin avdøde kone. Det kan diskuteres hvorvidt Zahl forsøkte å skjule at han giftet bort Christen Sverdrups oldebarn med en handelsbetjent. Her kan man trekke en parallell til hans eget ekteskap med Anna Elisabeth Ellingsen Zahl, der han hadde giftet seg med sin overordnede.²⁹⁵

Zahl fikk bygd et hus ved navn Villa Fredheim til Anna Elisabeth Gotaas og Gerhard Kristiansen på 1890-tallet. Paret flyttet inn i villaen, men fortsatte sitt virke på handelsstedet – Gerhard Kristiansen var for eksempel fortsatt ansatt som handelsbetjent. Da Zahl døde i 1900

²⁹⁴ Gudbrandson 2004: 60. URL 20: artikkel på Store norske leksikon vedrørende begrepet «sosial mobilitet».

²⁹⁵ Gudbrandson 2004: 60, 433-438. Johnsen 1970: 46-47.

flyttet Anna Elisabeth Gotaas og Gerhard Kristiansen inn i hovedbygningen på handelsstedet. Søsteren til Anna Elisabeth Gotaas, Sofie Gotaas, og hennes ektemann, Ingvald Amundsen, flyttet på dette tidspunktet inn i Villa Fredheim. Ingvald Amundsen var sønn av en tidligere handelsfullmektig på Kjerringøy. Moren til Ingvald var søsteren til Johanna Karlsen og mye tyder derfor på at hun hadde innvirkning på dynastibyggingen på Kjerringøy på slutten av 1800-tallet. Da faren forsvant til Amerika, ble Ingvald Amundsen tatt inn i varmen på handelsstedet som pleiesønn. Sofie Gotaas var, i motsetning til søsteren, ikke tilgodesett i Zahls testamente. Dette er på mange måter ironisk, da det nettopp var sønnen til Sofie Gotaas og Ingvald Amundsen, Arvid Amundsen, som skulle bli den neste arvingen til handelsstedet. Zahl hadde nok sett for seg at Anna Elisabeth Gotaas og Gerhard Kristiansen ville få livsarvinger. Forbannelsen om at det aldri ville fødes livsarvinger på Kjerringøy slo til igjen, da paret ikke fikk noen barn som kunne videreføre driften. Handelsstedet gikk med dette gjennom kvinneledd hele tre ganger.²⁹⁶ I mangel på mannlige arvinger ble arven etter Anna Elisabeth videreført langt inn på 1900-tallet. Det begynte med at Christen Sverdrup ikke hadde noen sønner og ble etterfulgt av flere ekteskap som ikke fikk noen livsarvinger.

Det går en rød tråd gjennom 1800-tallet til inngangen av 1900-tallet, der den nevnte forbannelsen så ut til å gå i oppfyllelse. I fraværet av mannlige arvinger fikk kvinner viktige forretningsmessige roller på Kjerringøy i flere generasjoner. I kapittel 3 så vi hvordan man håndterte problematikken knyttet til manglende mannlige arving, da Anna Elisabeth ble gift med Jens Nicolai, som var en erfaren handelsmann og jekteskipper. Da Anna Elisabeth Gotaas skulle arve handelsstedet, ser man flere likhetstrekk i håndteringen av situasjonen. Det var for eksempel viktig at hun var gift med en mann som hadde innsikt i forretningsdriften. Her må det poengteres at begge ektefellene hadde arbeidet på handelsstedet over lengre tid og dermed opparbeidet seg kunnskap om bedriften.²⁹⁷

«Den nye kvinnen»

Anna Elisabeth Gotaas og Gerhard Kristiansen drev Kjerringøy handelssted et par år for boet før de kjøpte det i 1902. Ifølge Johnsen var det deres fortjeneste at handelsstedet var i så god stand da Arvid Amundsen solgte det til Nordlandsmuseet i 1959. De hadde en stor kjærighet til stedet og var opptatt av å ivareta gamle tradisjoner.²⁹⁸ Arbeidsfordelingen mellom ekteparet

²⁹⁶ Gudbrandson 2004: 60, 399, 433-438. Johnsen 1970: 46-47.

²⁹⁷ Gudbrandson 2004: 60, 433-438.

²⁹⁸ Johnsen 1970: 46-51.

på handelsstedet var i stor grad kjønnsbasert. Gerhard Kristiansen drev jordbruk og handel, mens Anna Elisabeth Gotaas tok seg av fjøsdriften og husstellet. Hun hadde 20 melkekyr å ta vare på. Gerhard Kristiansen fikk oppført dampskipkaia i sin tid på handelsstedet. Han var i tillegg ordfører i bygda i 30 år, til han døde. I folketellingen for Nordfold-Kjerringøy herred i 1900 står Gerhard Kristiansen oppført som «Bestyrer af landhandel Ekspeditør, postaabner og gaardbruger», mens Anna Elisabeth Gotaas står oppført som «Handelsmandsfrue, kommunekassererske». Både ekteparets titler og titlene på de ansatte forteller at det hadde skjedd visse endringer på handelsstedet ved inngangen av 1900-tallet. Moderniseringsprosessen hadde satt sine spor også på Kjerringøy. Dette kommer tydelig fram når vi ser at handelsstedet på dette tidspunktet hadde fått sin egen «telefonistinde». Man kan også merke seg at Gerhard Kristiansen ikke står oppført som handelsmann i folketellingen, men at hans kone står oppført som «handelsmandsfrue». Kan dette ha noen sammenheng med hans sosiale status? Det kan diskuteres hvorvidt dette var tellerens måte å dømme Gerhard Kristiansen på fordi han tilhørte en lavere stand, eller om det lå andre årsaker bak. Telleren kan for eksempel ha ført ham opp som «Bestyrer af Landhandel Ekspeditør, postaabner og gaardbruger», fordi dette var hans primære næringer. Også i dette tilfellet kan moderniseringsprosessen ha spilt en rolle, med tanke på at handelsmannsveldets storhetstid var over og handelsborgerskapsbetegnelser var på vei ut. Det er likevel interessant å se at Anna Elisabeth Gotaas står oppført i folketellingen som «Handelsmandsfrue». Slik jeg tolker denne tittelen var hun nesten å regne som handelsmann.²⁹⁹

Det at Anna Elisabeth Gotaas ikke bare var oppført som «handelsmandsfrue», men også som «kommunekassererske», viser at hun var en aktiv deltaker i lokalsamfunnet. Som kasserer tok hun del i den offentlige sfæren, der hun var ansvarlig for forvaltningen av betalingsmidlene i kommunen. Her må hun ha spilt en betydelig rolle i driften av kommunen og man kan kanskje gå så langt som å anvende det moderne begrepet «rådmann» for å beskrive hennes arbeid. Anna Elisabeth Gotaas var trolig påvirket av de nye idealene i samtiden. Man ser for eksempel en økende opposisjon hos kvinner mot den borgerlige kvinnerollen. Dette hadde særlig sammenheng med økt yrkesaktivitet utenfor husholdet sammen med en moderniseringsprosess som innebar nye verdier og normer knyttet til individets muligheter, frihet og likhet. Anna Elisabeth Gotaas var en overklassekvinne som var yrkesaktiv og dette gjorde henne til en god representant for «den nye kvinnen» i Salten ved inngangen av 1900-tallet. Likevel kan hennes

²⁹⁹ URL 18: folketellingen for Nordfold -Kjerringøy herred i 1900. Johnsen 1970: 46-51.

aktive deltakelse i kommunen og lokalsamfunnet anses som en videreføring av en gammel tradisjon på Kjerringøy, der «fruemora» hadde en stødig hånd over den daglige driften.³⁰⁰

Både Johanna Karlsen og Anna Elisabeth Gotaas trådte inn i Anna Elisabeth Ellingsen Zahls sted, da hun døde. Johanna Karlsen var leder for husholdningen og Zahls fortrolige, mens Anna Elisabeth Gotaas ivaretok gammeltantens posisjon og enkelte andre arbeidsoppgaver på handelsstedet. Eldre kvinner kom for eksempel til henne med sine problemer, slik de hadde gjort da «Madame Zahl» fortsatt levde. Hun overtok dessuten den matriarkalske tittelen hennes, da de eldre kvinnene ønsket å snakke med «fruemora». Anna Elisabeth Gotaas tok aktivt del i driften av handelsstedet og satt i ledige stunder ved skrivebordet. Her førte hun dagbok og planla alt arbeid som måtte gjøres. Anna Elisabeth Gotaas og Gerhard Kristiansen døde i 1936 og 1937.³⁰¹

Konklusjon

I dette kapittelet har vi sett at Zahl overtok Anna Elisabeths formelle rolle som eier og leder av husholdet og bedriften på Kjerringøy da de inngikk ekteskap med hverandre i 1857. Hun hadde imidlertid opparbeidet seg bred kunnskap om forretningsdriften i tiden hun var enke og dette resulterte i at hun hadde muligheten til å påvirke forretningene, til tross for at det var ektemannen som juridisk sett styrte bedriften. Jeg har i denne sammenheng stilt spørsmål ved om Anna Elisabeth overlot den offentlige delen av forretningsdriften til ektemannen, mens hun selv forholdt seg til ansvars- og arbeidsoppgavene i den private sfæren. Funnene mine tyder på at Anna Elisabeths ansvars- og arbeidsoppgaver var mer mangfoldige enn lov og norm tilsa for gifte kvinners liv den gangen. I ektemannens fravær spilte hun for eksempel en stedfortrederrolle der hun ivaretok maskuline arbeidsoppgaver. Heller ikke i dette ekteskapet forholdt hun seg utelukkende til den private sfæren. Normene i samtiden, som fremmet et syn om at en borgerlig kvinnes verdighet var uforenelig med den offentlige sfæren, kan likevel ha påvirket hennes og andres oppfatning av rollen hun spilte i forretningen.

Ekteskapsinngåelsen mellom Zahl og Anna Elisabeth var av en tydelig strategisk karakter, siden den var fordelaktig for begge parter. Zahl fikk tittel som handelsmann og dette medførte høyere

³⁰⁰ Gamber, Wendy, *The Female Economy – the millinery and dressmaking trades, 1860-1930*. University of Illinois Press 1997: 53. Dørum et al. 2014: 45. URL 17: definisjon av begrepet «kasserer» på Store norske leksikon. URL 18: folketellingen for Nordfold-Kjerringøy herred i 1900.

³⁰¹ Gudbrandson 2004: 399. Johnsen 1970: 46-51.

status og innflytelse i lokalsamfunnet. Anna Elisabeth forsikret seg på sin side om at handelsstedet ble videreført av en med den rette kunnskapen og erfaringen. Ekteskapet var likevel ikke utelukkende strategisk. Kildematerialet viser for eksempel at Anna Elisabeth hadde en hengivenhet til ektemannen og at ekteskapet derfor representerte noe mer enn bare et fornuftsmessig arrangement. Her er det viktig å påpeke at partene ikke var avhengig av å gifte seg for å kunne drive handelsstedet videre.

Da Anna Elisabeth døde i 1879 kom handelsstedet fullt og helt på Zahls hender. Han drev det videre fram til sin død i 1900. Etter dette ble stedet overtatt av Anna Elisabeth Gotaas, Christen Sverdrups oldebarn, og hennes ektemann Gerhard Kristiansen. Zahl satte dem i stand til å fortsette driften ved å tilgodese Anna Elisabeth Gotaas i sitt testamente. Det var åpenbart viktig for ham at handelsstedet ikke falt i gale hender og vi får nok et innblikk i hvordan kvinner, i fraværet av menn, fikk sentrale roller i forretningsdriften på Kjerringøy. Siden også dette ekteskapet forble barnløst, ble nevøen til Anna Elisabeth Gotaas, Arvid Amundsen, den neste arvtakeren til handelsstedet. På grunn av den uvanlige arverekkefølgen ble Kjerringøy handelssted videreført gjennom Sverdrup-linjen helt fram til Nordlandsmuseet overtok i 1959.

Kapittel 6: Konklusjon

I denne oppgaven har jeg forsøkt å svare på følgende problemstilling: «Anna Elisabeth Ellingsens liv som hustru, enke og handelsmadame. Hvilke rammer opererte hun innenfor som kvinne i en maktposisjon i det nordnorske kystsamfunnet på 1800-tallet?» Et av målene med oppgaven har vært å kartlegge Anna Elisabeths rolle i forretningsdriften på Kjerringøy handelssted– både som kone og som enke. Her har jeg forsøkt å kaste lys på hvor stort handlingsrom hun hadde som enke og i hvor stor grad dette kontrasterte med hennes rolle som gift kvinne. Jeg ønsket i tillegg å ta et oppgjør med tidligere historieskriving om de nordlandske handelsstedene, der fokuset nesten utelukkende har vært på menn. Kjerringøy handelssted inngikk utvilsomt i en paternalistisk samfunnsstruktur, der det hovedsakelig var menn som befant seg i maktposisjoner.

I kapittel 2 behandlet jeg bakgrunnen for Anna Elisabeths rettslige handleevne. Her gikk jeg nærmere inn på historiografiske vurderinger av hennes forretningsdrift på Kjerringøy og kom fram til at hun uten tvil har stått i skyggen av sine ektemenn i forskningen som har blitt gjort på Kjerringøy. Det er uheldig at forskningslitteraturen om de nordnorske handelsstedene er så mannsdominert. Dette har skapt en feilaktig forestilling om at menns roller var viktigere og mer interessante en kvinners. I forskningslitteraturen står Christen Sverdrup, Jens Nicolai Ellingsen og Kjerschow Zahl i fokus. Anna Elisabeth, som også er en sentral skikkelse i Kjerringøys historie, blir ofte degradert til et bindeledd mellom Sverdrup og Ellingsen og Ellingsen og Zahl. Dette skaper en forestilling om at hun ikke deltok i forretningsdriften, noe som ikke stemmer med mine undersøkelser. Skal man tegne et mer komplekst og sannferdig bilde av det nordnorske kystsamfunnet på 1800-tallet, er det nødvendig å ha en bevissthet om at også kvinner kunne utøve makt og myndighet i landsdelens økonomiske liv – og gjorde det. I denne studien har jeg derfor forsøkt å rette søkelyset mot en kvinne som befant seg i en slik maktposisjon.

På grunn av det ensidige fokuset i forskningen har Zahl blitt stående som et symbol for Kjerringøy i ettertiden, mens Anna Elisabeth, som var den rettmessige arvingen til handelsstedet på Kjerringøy, mer eller mindre har blitt glemt. Andre årsaker til dette skal vi la ligge. Anna Elisabeth har åpenbart fått en noe sterkere posisjon i litteraturen i seinere tid. Det er imidlertid ingen forskere som har gått særlig nøye inn på hennes rolle i forretningsdriften. Kunnskapen man har om hennes ansvars- og arbeidsoppgaver har i stor grad basert seg på usikre kilder og antakelser. Dette er underlig, med tanke på at Anna Elisabeth representerte en

kontinuitet på Kjerringøy handelssted, i og med at hun bidro til å drive stedet flere år på 1800-tallet. Jeg konkluderte derfor med at det har vært nødvendig å trekke henne fram i lyset i forskningen på de nordnorske handelsstedene. I kapittel 2 kom det også fram at enkers posisjon ble styrket lovmessig i andre halvdel av 1800-tallet, mens gifte kvinner ble hengende etter. Som vi skal se seinere i dette kapitlet, er det usikkert om Anna Elisabeth forholdt seg til lovene i samtiden. Det er større sannsynlighet for at hun videreførte en gammel tradisjon, da hun drev handelsstedet som enke. De nye normene på 1800-tallet, som fremmet et skille mellom maskulinitet og femininitet, må likevel ha virket inn på hennes liv og virke. Arbeidsdelingen i de nordnorske kystsamfunnene, som baserte seg på at kvinner ivaretok maskuline arbeidsoppgaver i deres fravær, ble mindre vanlig utover 1800-tallet da de nye normene fikk fotfeste i Nord-Norge. Her er det viktig å merke seg at det var ulike sosiale nivåer i det nordnorske kystsamfunnet og at normer knyttet til maskulinitet og femininitet stod sterk blant borgerskapet i byene allerede tidlig på 1800-tallet. De lavere lagene av samfunnet ble påvirket av de nye normene på slutten av århundret.

I kapittel 3 så vi at handelsfamilier var å regne som overklassen i det nordnorske kystsamfunnet og at ekteskapsinngåelser mellom de ulike familiene var et viktig ledd i å danne strategiske forbindelser. Anna Elisabeths ekteskapsinngåelse med Jens Nicolai var kanskje ikke direkte arrangert, men det må ha vært av en strategisk karakter. Anna Elisabeth var den eldste datteren i en familie uten sønner. Jens Nicolai var av god familie og hadde dessuten den rette erfaringen til å drive handelsstedet. Her får man et innblikk i hvordan man håndterte problematikk knyttet til manglende mannlige arvtakere på begynnelsen av 1800-tallet. Gjennom å inngå strategiske ekteskap ivaretok man dessuten posisjon, privilegier og ressurser. I dette kapitlet konkluderte jeg med at Jens Nicolai offisielt overtok handelsstedet, men at Anna Elisabeth kan ha blitt ansett som den reelle arvingen til handelshuset. Hun hadde vokst opp på handelsstedet og hadde innsikt i forretningsdriften. I fraværet av mannlige etterkommere ble hun derfor betraktet som den som skulle drive handelsstedet i framtiden.

I dette kapitlet så vi også at forholdet mellom den offentlige og den private sfæren er en viktig analysemodell i studiet av arbeidsfordelingen mellom ekteparet på Kjerringøy. Jens Nicolai tok seg av forretningsreisene, mens Anna Elisabeth forholdt seg til ansvars- og arbeidsoppgavene i det lokale miljøet. Hun var overhodet for de kvinnelige ansatte og var ansvarlig for å organisere arbeidet deres. Her holdt hun oppsikt og kontroll gjennom å føre pikebøker. Anna Elisabeth var dessuten ansvarlig for handelsstedet i ektemannens fravær og fungerte som et knutepunkt for

informasjon. Hun måtte utføre maskuline arbeidsoppgaver i ektemannens fravær, noe som viser at den spesielle arbeidsfordelingen mellom menn og kvinner i lavere sjikt i Salten synes å ha gjort seg gjeldende også i høyere lag av samfunnet. Når mannen var borte måtte konen holde driften i gang.

I kapittel 4 diskuterte jeg Anna Elisabeths enkeperiode mellom 1849 og 1857. Her forsøkte jeg å kartlegge hvor involvert Anna Elisabeth var i forretningsdriften i tiden hun var enke og om det var hun som hadde styringen på handelsstedet. Tidligere forskning viser at K. Zahl fylte flere viktige arbeidsoppgaver som handelsbetjent. Han var uten tvil en viktig støttespiller for Anna Elisabeth, men det var hun som var handelsbedriftens leder. I dette kapittelet konkluderte jeg med at «Jens N. Ellingsens Enke» sannsynligvis var navnet på både Anna Elisabeth og firmaet i enkeperioden. Med utgangspunkt i korrespondanse til og fra handelsstedet fant jeg bevis på at hun handlet som et selvstendig individ gjennom å føre brev til sine handelspartnere. I juridiske saker var det dessuten Anna Elisabeth som ble stilt til ansvar, og dette understreker at det var hun som var bedriftens juridiske leder på dette tidspunktet. Anna Elisabeth forholdt seg ikke nødvendigvis til handelslovens § 2 da hun ble enke. Denne paragrafen lovfestet enkers rett til å drive handel og kan dermed anses som en formalisering av tidligere sedvane. Anna Elisabeths mor fulgte åpenbart gammel sedvane, da hun i første halvdel av 1800-tallet fortsatte næringsvirksomheten på Kjerringøy etter ektemannen. Anna Elisabeth ivaretok denne tradisjonen da hun videreførte handelsstedet etter Jens Nicolais død i 1849. I et økonomisk perspektiv ville det dessuten ha vært irrasjonelt å avvikle forretningen når handelsborgeren døde.

I forskningslitteraturen om de nordnorske handelsstedene blir Zahl gjerne trukket fram som en patriarkalsk skikkelse i rollen som handelsmann. I min studie fant jeg at Anna Elisabeth, på lik linje med Zahl, hadde flere patriarkalske trekk da hun satt med makten på handelsstedet. Da Jens Nicolai døde trådte hun inn i rollen som handelsmann og patriark, der hun både straffet og vernet lokalbefolkningen. Her ser man nok en gang hvordan kvinner i fravær av menn kunne utføre maskuline ansvars- og arbeidsoppgaver i den offentlige sfæren. Jeg konkluderte med at *matriarkat* var en passende beskrivelse av maktstrukturene på Kjerringøy i Anna Elisabeths enkeperiode på 1850-tallet, men at denne maktposisjonen avhang mer av sosial status enn av kjønn.

I dette kapittelet kom det også fram at Zahl overtok flere av Jens Nicolais tidligere arbeidsoppgaver og at han stadig fikk større innflytelse på forretningsdriften. Dette framgår av korrespondanse til og fra handelsstedet i andre halvdel av 1850-tallet, der det meste er skrevet av og adressert til Zahl. Også i juridiske spørsmål ble Zahl stilt til ansvar i andre halvdel av 1850-tallet. Dette antyder at han på dette tidspunktet hadde fått en sterkere posisjon i bedriften. Denne posisjonen skulle ytterligere forsterkes da han inngikk ekteskap med Anna Elisabeth i 1857.

I kapittel 5 behandlet jeg perioden da Anna Elisabeth og Zahl var gift. Her så vi at det ikke var nødvendig for Anna Elisabeth å inngå ekteskap med Zahl for å fortsette driften av handelsstedet. Det kom likevel fram at hun ønsket å forsikre seg om at bedriften ikke falt i feile hender etter hennes egen død, og mye tyder på at dette var en av årsakene til at hun valgte å gifte seg med Zahl. I enkeperioden hadde han fungert som Anna Elisabeths høyre hånd og hun hadde fått et godt innblikk i kompetansene hans. Hun anså ham derfor som bedre skikket til å videreføre driften av handelsstedet enn hennes egne familiemedlemmer. Ekteskapet var fordelaktig for begge parter. Anna Elisabeth fikk staket ut kursen for handelsstedets framtid, mens Zahl fikk tittel som handelsmann. Det var takket være Anna Elisabeth at han kunne trå inn i den patriarkalske rollen som han i ettertid har blitt forbundet med. Arbeidsfordelingen i ekteskapet var fordelaktig for begge parter – Anna Elisabeth kunne holde oppsikt og kontroll på Kjerringøy, mens Zahl dro på forretningsreiser. Slik sørget man for en god kommunikasjon med Kjerringøys handelspartnere. Ekteskapet var ikke utelukkende strategisk, siden Anna Elisabeth hadde en hengivenhet til ektemannen. En viktig konsekvens av ekteskapsinngåelsen var at barn og barnebarn av Anna Elisabeths søstre ble avskåret fra arv. Om dette var en drivkraft bak ekteskapsinngåelsen med Zahl er mer usikkert.

Da Anna Elisabeth inngikk ekteskap med Zahl hadde hun mer erfaring med driften av handelsstedet enn før. Dette hadde innvirkning på arbeidsfordelingen mellom partene, og Anna Elisabeth kan ha ivaretatt noen av arbeidsoppgavene hun hadde hatt i enkeperioden. Mye tyder dessuten på at hun i praksis hadde mye makt og myndighet på handelsstedet. Det var åpenbart store spenninger mellom norm og virkelighet på Kjerringøy handelssted på 1800-tallet. Strenge normer knyttet til maskuline og feminine arbeidsoppgaver og kompetanser gjorde seg imidlertid sterkere gjeldende i det andre ekteskapet, og dette påvirket Anna Elisabeths handleevne. Normene i samtiden fremmet et syn om at gifte kvinner ikke skulle delta i

forretningsvirksomheten, noe som kan ha påvirket hennes syn på seg selv og sin rolle på Kjerringøy handelssted.

Avslutningsvis kan man konkludere med at Kjerringøy handelssted ble holdt innad i Sverdrup-slekten gjennom nøye planlagte strategier, til tross for at flere tilfeldigheter spilte inn. Det kan nesten virke som om det hvilte en usynlig hånd over handelsstedet som trakk i de rette trådene. I løpet av 1800-tallet var flere personer involvert i strategileggingen for videreføringen. Både Anna Elisabeths foreldre, Anna Elisabeth selv, Zahl og Johanna Karlsen deltok aktivt i denne prosessen. Det er bemerkelsesverdig at handelsstedet ble videreført gjennom kvinneledd hele tre ganger. I mangel på mannlige arvinger ble Anna Elisabeths arv videreført og kvinner fikk viktige roller. Flere kvinner var sterkt involvert i driften av handelsstedet. Både Anna Elisabeths mor, Anna Elisabeth selv og gammeltantebarnet hennes, Anna Elisabeth Gotaas, spilte sentrale roller.

I denne oppgaven har jeg nyansert tidligere perspektiver i forskningen på de nordnorske handelsstedene, ved å blant annet stilt spørsmål ved kjønne ord og uttrykk som paternalisme og patriarkat, og bruken av disse om kvinner i maktposisjoner. Det er ingen tvil om at det kreves mer forskning på nettopp kvinner i maktposisjoner og deres handleevne i det nordnorske kystsamfunnet. Ved å rette søkelyset mot kvinner utfordrer man perspektivene i tidligere forskning, der menn tradisjonelt har blitt trukket fram som de viktigste aktørene. En slik vinkling kan bidra til å omdanne bildet vi har av det paternalistiske kystsamfunnet i Nord-Norge og åpne for nye perspektiver og innfallsvinkler. Som vi har sett i denne studien, kunne kvinner utøve makt – både gjennom å påvirke menn i maktposisjoner og i eget navn. Ekteparet i et handelshus stod sammen i en patriarkalsk maktposisjon, mens enker tilpasset seg det patriarkalske systemet og trådte inn i en maktposisjon som tradisjonelt sett var forbeholdt menn. Flere av Kjerringøys mannlige frontfigurer var dessuten avhengige av kvinnelige arvinger for å utøve makt som forretningsdrivende. Mine undersøkelser viser at maktinnehaverens kjønn ikke nødvendigvis hadde så stor betydning. Som enke hadde Anna Elisabeth stort sett de samme mulighetene som en mann i samme posisjon til å utøve makt. Da Anna Elisabeth igjen inngikk ekteskap så vi likevel at hennes juridiske posisjon ble svekket.

Mine undersøkelser av Anna Elisabeths forretningsdrift på Kjerringøy handelssted på 1800-tallet stemmer i stor grad overens med tidligere forskning framsatt av blant andre Bull, Mordt, Dørum og Sandvik. Vi har for eksempel sett at myndighet er et relativt begrep, da det var

spenninger mellom norm og virkelighet på Kjerringøy handelssted på 1800-tallet. Selv om Anna Elisabeth juridisk sett hadde mest makt og myndighet i posisjonen som enke, kan man konkludere med at hun i praksis hadde relativt stor rettslig handleevne da hun var gift. Dette framgår imidlertid ikke av kildematerialet i like stor grad. Vi har sett at driften av handelsstedet var organisert på samme måte som driften av handelshusene i byene og mye tyder på at handelsstedet var tett knyttet opp til bysamfunnene til tross for sin perifere beliggenhet. Arbeidet mellom ektefellene var kjønnsdelt, men Anna Elisabeth måtte tre inn i ektemannens rolle i hans fravær. Slik tidligere undersøkelser viser tok kvinner i handelshusene del i selve forretningsvirksomheten, noe som stemmer med mine undersøkelser av Anna Elisabeths rolle i handelsforretningen på Kjerringøy.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

Nordlandsmuseet arkiv nr. 15 – Kjerringøyarkivet

1. Bøker.

1.1 Forretningen generelt.

1.1.1 Kopibøker 1846-1938.

1.7 Bøker angående gården, private bøker.

1.7.2. Pikebøker 1836-1881.

2. Korrespondanse.

2.6 Korrespondanse til J. N. Ellingsens enke, Ellingsens bo, og K. Zahl 1850.

2.6.3 N. H. Knudtzon, Christiansund.

2.6.4 Parelius og co, Christiansund.

2.6.5 Petter von Tangen, Bergen.

2.7 Korrespondanse til A. E. Ellingsen og K. Zahl 1851.

2.7.5 Petter von Tangen, Bergen.

2.10 Korrespondanse til A. E. Ellingsen og K. Zahl 1854.

2.10.3 N. H. Knudtzon, Christiansund.

2.12 Korrespondanse 1856.

2.12.4 Petter von Tangen, Bergen.

2.13 Korrespondanse 1857.

2.13.1 Div. Korr.

2.13.5 Petter von Tangen, Bergen.

2.35 Korrespondanse 1879.

Materiale fra Nordlandsmuseet

Brev ført av Anna Elisabeth Ellingsen Zahl til K. Zahl 18. august 1873. Erika Søfting, som er avdelingsleder for Nordlandsmuseet, sendte meg en kopi av brevet.

Transkribert dom mot Anna Elisabeth og Zahl i 1856. Salten Sorenskriverembedes domsprotokoll 1854-1861.

Slektstre for familien Sverdrup og familien Ellingsen.

Slektstre for familien Gotaas.

Statsarkivet i Trondheim

Alf Kiils privatarkiv nr. 333.

PA-0333.

Om Kjerringøy (brev, korrespondanse).

Hylle: H044.6.3.

Mappe: 221, 223, 225, 226, 227.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 221: korrespondanse ført av Jens Nicolai Ellingsen til Albert Mohn & sønner i Bergen, 1847.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 221: korrespondanse ført av Jens Nicolai Ellingsen til Albert Mohn & sønner og Herman von Tangens Enke i Bergen, oktober 1846.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 221: brev til Herman von Tangens Enke i Bergen, 1846.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 223: brev fra handelsmann S. C. Knudtzon i Kristiansund datert til 11. februar 1850.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 223: brev fra handelsmann Nicolay H. Knudtzon i Kristiansund datert til 7. juli 1850.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 223: brev fra handelsmann N. H. Knudtzon 22. oktober 1850.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 223: brev fra Nicolay H. Knudtzon i Kristiansund datert til 13. august 1850.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 225: Brev til Alf Kiil fra Terje Gudbrandson. 1979.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: Konflikt mellom Jens Nicolai Ellingsen og Gerhard Gerhardius Falch . Stevning mot Ellingsen 26. mai 1824, rettsmøte 21. juni 1824.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til grosserer Garmand & co i Trondheim, 7. mars 1825. Brev til handelsmann N .H. Knudtzon i Kristiansund, 1846.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev til Anna Elisabeth Ellingsen fra Christopher Brateng Løvøen datert til 17. og 19. juli 1823.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: stevning mot Christopher Brateng Løvøen 1. juni 1824.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: brev fra Kjerringøy handelssted til Salten fogderi 11. oktober 1834. Brev til Nordlands amt fra Salten fogderi 21. november 1834.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: dødsannonse for Jens Nicolai Ellingsen i *Tromsø Tidende* 1849 nr. 101 og 102, skrevet av Anna Elisabeth Ellingsen.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: anonymt brev adressert til Nordlands amt datert til 28. Februar 1852.

Alf Kiils privatarkiv nr. 333. Mappe 226: oversikt over konflikter som Anna Elisabeth Ellingsen og K. Zahl var involverte i på 1850- og 60-tallet.

Digitalarkivet

Skifteforhandlingsprotokoll for Salten sorenskriveri 1846-1853, s. 110-114, 143-144 Nordland Fylke. Anna Elisabeth satt i uskiftet bo. Skifte etter Bolette Catharina 6. desember 1850.

Klokkebok nr. 803C01 (1845-1866), Ekteviede 1856-1858, side 398-399, Nordland fylke, Kjerringøy i Folda. Oversikt over ekteskapsinngåelsen mellom Anna Elisabeth og Zahl.

Klokkebok nr. 853C01 (1821-1859), s. 416-417. (1845P). Nordland fylke, Folda prestegjeld, Rørstad, Kjerringøy sokn. Oversikt over Aron Christiansens dødsfall.

Folketellinger

1801 for Steigen prestegjeld.

1865 for Folda prestegjeld.

1875 for Folda prestegjeld.

1900 for Nordfold-Kjerringøy herred.

Annet

Intervju med Erika Søvting 30.09.14. Søvting er avdelingsleder for Nordlandsmuseet og har sitt daglige virke på Kjerringøy handelssted.

Intervju med Erika Søvting 25.09.15. Søvting er avdelingsleder for Nordlandsmuseet og har sitt daglige virke på Kjerringøy handelssted.

Mail fra Erika Søvting 08.09.14.

Trykte kilder

Litteratur

Berggreen, Brit: *Da kulturen kom til Norge*. Aschehoug, Oslo/ Gjøvik 1994.

Bourdieu, Pierre: *Distinksjonen – en sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Oversatt av Anick Prieur. Oslo 1995.

Brox, Ottar: *Nord-Norge: Fra allmenning til koloni*. Oslo, 1984.

Bull, Ida: «Enkers levebrød i et førindustrielt bysamfunn», historisk tidsskrift nr. 3, 1986.

Bull, Ida: *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet: slekt, hushold og forretning*, doktoravhandling i historie. Trondheim historisk institutt 1998.

Coldevin, Axel: *Bodø bys historie*, Bodø kommune, 1937.

Coldevin, Axel: *Næringsliv og priser i Nordland: 1700-1880*, A. S John Griegs boktrykkeri, Bergen 1938.

Danielsen, Hilde, Larsen, Eirinn, W.Owesen, Ingeborg: *Norsk likestillingshistorie*, Fagbokforlaget, Bergen 2015.

Davidoff, Leonore, Hall, Catherine: *Family Fortunes – Men and women of the English middle class 1780-1850*, Hutchinson Education, London 1987.

Dørum, Knut: *Byen blir sentrum: Bodøs historie*, Akademika, Trondheim 2013.

Dørum, Knut: «Bydamer og bygdekvinne i offentligheten i Salten på 1800-tallet», i Dørum, Knut (red.) *Politikk, profesjon og vekkelse – kvinner i Norge på 1800- og 1900-tallet*, Fagbokforlaget, Bergen 2014.

Ellingsen, Charles: *Slekten Ellingsen*, Eget forlag, Oslo 1990.

Elstad, Åsa: *Arbeidsliv i fiskarbondeshushald. Kulturelle perspektiv på sosialisering og kjønnsidentitet. Bø og Hadsel i Vesterålen 1870-1970*, doktoravhandling i historie, Universitetet i Tromsø 2002.

Fulsås, Narve: *Voksteren og fallet til ein Nordlandsk handelsstad. Kjerringøy i K. Zahl si tid, 1850-1900*, hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Tromsø 1983.

Fygle, Svein: *Steigen bygdebok bind II*, Steigen kommune 1985.

Gamber, Wendy: *The Female Economy – the millinery and dressmaking trades, 1860-1930*, University of Illinois Press, 1997.

Gudbrandson, Terje: *Bodin bygdebok II – bygd, gård og slekt i Kjerringøy*, Bodø kommune bygdekomiteen, 2004.

Hagemann, Gro: *Feminisme og historieskriving – inntrykk av en reise*. Universitetsforlaget, Oslo 2003.

Hartviksen, Bente: *Fiskerbøndernes arv. Gjeldsforhold i Nordland 1780-1865 vesentlig belyst ved skiftemateriale*. Doktoravhandling i historie. Universitetet i Oslo, 2007.

Johnsen, Rolf: *Minner fra Hamsuns Sirilund*, Bodø 1970.

Jordansson, Birgitta: *Den goda människan från Göteborg – genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*, Lund studies in social welfare. Eslöv 1998.

Kaldal, Ingar: *Frå sosialhistorie til nyare kulturhistorie*, Det Norske Samlaget, Oslo 2002.

Kjeldstadli, Knut: *Fortida er ikke hva den en gang var*, Universitetsforlaget, Oslo 1999.

Knutsen, Nils Magne (red.) Hans Christian Alsvik, Oddvar Bjørvik, Håvard Dahl Bratrein, Narve Fulsås, Annie Giæver, Bente Hartviksen, Kjell Jacobsen, Einar Niemi: *Nessekongene*, Gyldendal Norske Forlag, Oslo 1988.

Langholm, Sivert: *Historisk rekonstruksjon og begrunnelse – en innføring i historiestudiet*, Dreyers Forlag Oslo, 1967.

Lunden, Kåre: «Hva skjer i Nord-Norge? Eit historisk gjensyn», I Aarsæther, Nilsen og Reiersen (red.) *Folkemakt og regional utvikling*, Oslo 1982.

Løseth, Arnljot: *Høg, låg og midt i mellom i Fiskar-Norge*, Kolle, Nils, Døssland, Atle: *Ekspansjon i eksportfiskeria 1720-1880, Norges fiskeri- og kysthistorie bind II*, Fagbokforlaget. Bergen 2014.

Moe, Knut: «Kjerringøy handelssted», I *årbok for Bodø 1993/94*, Offset Nord, 1994.

Mordt, Gerd: *Kvinner og næringsrett – kvinneparagrafene i håndverksloven av 1839 og handelsloven 1842*, hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1993.

Nerbøvik, Jostein: *Norsk historie 1860-1914 – eitt bondesamfunn i oppbrot*, Det Norske Samlaget, Oslo 2007 [1999].

Pryser, Tore: *Norsk historie 1814-1860*, Det Norske Samlaget, Oslo 2009

Sandvik, Hilde: «Umyndige» kvinner i handel og håndverk. *Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet*, hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Oslo, 1985.

Sandvik, Hilde: *Kvinnens rettslige handleevne på 1600- og 1700-tallet, med linjer fram til gifte kvinnens myndighet i 1888*, doktoravhandling i historie, Universitetet i Oslo 2002.

Scott, Joan W: «Gender: A Useful Category of Historical Analysis», *The American Historical Review*. Vol 91, No. 5. American Historical Association, University of Chicago Press Journals 1986.

Smith, Bonnie: *Ladies of the Leisure Class – the borgeoises of Northern France in the Nineteenth Century*, Princeton University Press, Princeton New Jersey 1981.

Sogner, Sølvi, Ida Blom (red.) Gro Hagemann, Kari Melby, Hilde Sandvik og Ingvild Øye: *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, Cappelen Akademisk Forlag, Oslo 2005.

Solhaug, Trygve: *De norske fiskeriers historie 1815-1880*, Universitetsforlaget, Bergen 1976.

Ytreberg, Nils Andreas: *Nordlandske handelssteder*, F. Bruns Bokhandels Forlag, Trondheim 1941.

Nettressurser

URL 1: <http://www.nfk.no/artikkel.aspx?Mid1=0&AId=4098&back=1>

Blant handelsmenn og nessekonger er en artikkel som tar for seg handelssteder i Nordland på 1700- og 1800-tallet. Artikkelen er skrevet i regi av Nordland Fylkeskommune og Ketil Jensen er oppført som ansvarlig. Sist aksessert 15.09.14, kl. 14.05.

URL2: <http://www.aftenposten.no/fakta/innsikt/Kjerringa-som-regjerte-Kjerringoy-7401712.html>

Cato Gunhfeldt: *Kjerringa som regjerte Kjerringøy*, artikkel i nettutgaven av Aftenposten 4. januar 2014. Sist aksessert 10.04.16, kl. 12.15.

URL 3: https://nbl.snl.no/Axel_Coldevin

Artikkel på Norsk biografisk leksikon som omhandler historiker Axel Coldevin. Artikkelen er skrevet av Trygve Lysaker. Sist aksessert 27. 10.14, kl. 16.30.

URL 4: <http://www.ssb.no/a/histstat/artikler/art-2000-10-04-01.html>

Artikkel på Statistisk sentralbyrå om Lofotfisket på 1800-tallet. Kontaktinfo: Espen.Sobye@ssb.no. Sist aksessert 28.09.14, kl. 22.37.

URL 5: <https://snl.no/Bod%C3%B8>

Artikkel på Store norske leksikon som omhandler Bodø by. Artikkelen er skrevet av Terje Dalfest. Sist aksessert 04.11.14, kl. 11.35.

URL 6: https://snl.no/Kvinnens_rettigheter_i_Norge_fra_1814_til_1913

Artikkel på Store norske leksikon om kvinners rettigheter i Norge fra 1814 til 1913. Artikkelen er forfattet av Elisabeth Lønnå. Sist aksessert 20.10.15, kl. 19.17.

URL 7: <https://snl.no/nessekonge>

Artikkel på Store norske leksikon som definerer begrepet «nessekonge». Forfatteren av artikkelen er Per G. Norseng. Sist aksessert 21.10.15, kl. 17.42.

URL 8: <https://snl.no/Skrova%2Ftettsted>

Artikkel på Store norske leksikon vedrørende tettstedet Skrova i Lofoten. Artikkelen er hentet fra Store norske leksikon (2005-2007). Sist aksessert 06.12.15, kl. 17.54.

URL 9: <http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01038372003639>

Oversikt over folketellingen for 1865 i Folda prestegjeld. Sist aksessert 07. 01.16, kl. 11.06.

URL 10:

http://www.arkivverket.no/URN:kb_read?idx_kildeid=16652&uid=ny&idx_side=-178

Arkivverkets nettsider. Oversikt over dødsfallet til fiskeren Aron Christiansen. Sist aksessert 13.12.15, kl. 14.59.

URL 11:

<http://www.kjerringoy.info/kjerringoslashy-handelssted.html>

Kjerringøy handelssteds egne nettsider. Sist aksessert 17. 01.16, kl. 13.40.

URL 12:

<http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01058478000426>

Oversikt over folketellingen for 1801 i Steigen prestegjeld. Sist aksessert 24. 01.16, kl.15.14.

URL 13:

<https://www.nfk.no/tjenester/haremskvinnene-pa-kjerringoy.830409.aspx>

Haremskvinnene på Kjerringøy er en artikkel som tar for seg restaureringen av Kjerringøy handelssted i forkant av 200-års jubileet for Bodøs bystatus i 2016. Artikkelen er skrevet i regi av Nordland Fylkeskommune og er publisert av Karianne Olaisen. Sist aksessert 27. 01.16, kl. 19.54.

URL 14:

<http://www.arkivverket.no/URN:NBN:no-a1450-kb20050502021143.jpg>

Klokkerbok for Nordland Fylke, Kjerringøy i Folda, nr. 803C01 (1845-1866), Ekteviede 1856-1858, side 398-399. Sist aksessert 09.02.16, kl. 13.54.

URL 15:

<http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01052427004275>

Oversikt over folketellingen for Folda prestegjeld i 1875. Sist aksessert 13.02.16, kl. 13.46.

URL 16:

http://denstoredanske.dk/Geografi_og_historie/Folkeslag/Etnografiske_termer/patriarkat

Definisjon av begrepet «patriarkat» på store danske leksikon. Sist aksessert 25.03.16, kl. 17.34.

URL 17:

<https://snl.no/kasserer>

Definisjon av begrepet «kasserer». Artikkelen er skrevet av Finn-Egil Kaurel. Sist aksessert 22.02.16, kl. 10.25.

URL 18:

<http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/person/pf01037527000819>

Oversikt over folketellingen for Nordfold-Kjerringøy herred i 1900. Sist aksessert 22.02.16, kl. 10.27.

URL 19:

<https://snl.no/matriarkat>

Artikkel på Store norske leksikon vedrørende teorier knyttet til matriarkalske samfunn. Artikkelen er skrevet av Espen Wæhle. Sist aksessert 26.02.16, kl. 10.58.

URL 20:

https://snl.no/sosial_mobilitet

Artikkel på Store norske leksikon som definerer begrepet «sosial mobilitet». Artikkelen er forfattet av Sigurd Skirbekk. Sist aksessert 01.03.16, kl. 11.35.

URL 21:

<https://www.arkivverket.no/arkivverket/Arkivverket/Tromsoe/Nettutstillinger/Alf-Kiil>

Artikkel på arkivverkets nettsider som omhandler arkivar Alf Kiil. Omtale av ham i tilknytning hundreårsjubileet i 2006 for hans fødsel. Sist aksessert 06.03.16.

URL 22:

<http://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=fallit>

Definisjon av «fallit» på nettsiden til Den danske ordbog. Sist aksessert 13.03.16, kl. 15.24.

URL 23:

<https://snl.no/paternalisme>

Definisjon av «paternalisme» på Store norske leksikon. Artikkelen er skrevet av Dag Gundersen. Sist aksessert 14.03.16, kl. 15.12.

URL 24:

<https://snl.no/id%C3%A9historie>

Artikkel på Store norske leksikon som omhandler begrepet «idéhistorie». Artikkelen er forfattet av Lars Fredrik Händler Svendsen. Sist aksessert 15.03.16, kl. 14.53.

URL 25:

<https://snl.no/patriarkat>

Artikkel på Store norske leksikon som definerer begrepet «patriarkat». Artikkelen er skrevet av Espen Wæhle. Sist aksessert 25.03.16, kl. 17.08.

URL 26:

<https://snl.no/etnologi>

Definisjon av «etnologi» på Store norske leksikon. Ina Louise Stovner er oppført som forfatter. Sist aksessert 01.05.16, kl. 13.20.

URL 27:

<https://sml.snl.no/internalisering>

Definisjon av begrepet «internalisering» på Store medisinske leksikon. Forfatteren av artikkelen er Ulrik Malt. Sist aksessert 05.05.16, kl. 10.24.

URL 28:

<https://snl.no/kvalitativ>

Artikkel på Store norske leksikon som definerer begrepet «kvalitativ». Ulrik Malt står oppført som ansvarlig. Sist aksessert 08.05.16, kl. 13.43.

